

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 10 (16958)

2005 чылдың
ФЕВРАЛЬ 1,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 17.30
Садар өртээ – 3 рубль.

Бистиң интервьювус

Сара Ооржак: «ХАРЫЛЗААЛАРНЫ САЙЗЫРАДЫРЫ ЧУГУЛА»

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының социал политика талазы-биле комитетиниң даргазы С.М. Ооржактан бистиң корреспондентивис ооң кылып турар ажил-ижинге хамаарыштыр интервью алган. Ону адаанда парладывыс.

— Сара Монгушевна, депутат ажил-херээрден аңгыда, силер хөй-ниити ажилын база кылып, Россияның уруглар фондузунуң Тывада салбырын, РФ-тиң Социал педагогтар болгаш социал ажилдакчылар эвилелиниң ТР-де салбырын удуртуп турар-дыр силер. Эрткен чылдың күзүн социал ажилдакчыларның россияжи делегациязының составына Австралия чораан-на болгай силер, ооң дугайында чугаалап бээр силер бе.

— 2004 чылдың октябрь эгизинде Австралияның Аделаида хоорайга Бүгү-делегейниң социал ажилдакчылар конгресси болуп эрткен чүве. Ону чылдыңна бөмбүрзектиң аңгы-аңгы булуңнарына эрттирери чаңчыл болу берген. Аңаа 80 ажыг чурттарның социал адырының шинчилекчилери, эртемденнери, башкылары киришкен. Конгресссти Бүгү-делегейниң социал ажилдакчылар федерациязы, Бүгү-делегейниң социал ажил школаларының ассоциациязы, Австралияның социал ажилдакчылар ассоциациязы, Австралияның кадык-чаагай чорук болгаш социал педагогтар ассоциациязы организаптап эрттирген.

Конгресс Бүгү-делегейниң социал ажилдакчылар федерациязының (БСАФ) кежигүн организацаларының ниити хуралы-биле эгеледи. БСАФ-тың президенти Имельда Доддс, чингине секретары Том Йохансон хуралдың киржикчилеринге сайгарып көөр кылдыр дыка хөй документилерни көргүскен.

лериниң Дүрүмге хамаарышкан саналдарын барымдаалааш, ооң бадылаашкынын 2006 чылдың июль-август айларда Германияның Мюнхен хоорайга эрттирерин чарлаан.

Азия-Оожум океан регионунуң социал ажилдакчыларының Бүгү-делегей федерациязының ажилдакчылары-биле С.М. Ооржактың ужуражылгазының үезинде.

БСАФ-тың ниити хуралының кол айтырыгларының бирээзи этика Дүрүмү болган. Социал ажилды ында мынчаар тайылбырлаан: «Социал ажилдакчыларның ажил-чорудулгазы ниитилелге өскерлишкенин болдурарына, кижилерниң харылзаазының нарын айтырыгларын шиитпирлээринге салдарлыг, кижилерниң ниитилелге хүлээлгелерин күүседип шыдаар арга-шинектиг болурунга дузалыг болур. Социал ажил кижиниң болгаш хөй-ниити системаларының аажы-чаңының теорияларын ажылгавышаан, кижилерни оларны долганган чүүлдер-биле харылзаазын быжыктарына салдарлыг. Социал ажилдың үндезиннери кижиниң эрге-ажыктарының болгаш социал шынның принциптери болур».

Элээн каш чурттарның төлээ-

БСАФ-тың хуралының киржикчилери «Социал ажилга кадрлар белеткээр адырга делегей стандарттары» деп документиниң төлөвилелин элээн чугаалашкан. Бодунуң саналдарын болгаш өскерлишкенин россияжи делегация база кириген. Стандарттарның кол сорулгалары – социал ажилдың клиентилерин (кижилерни) камгалаары, социал ажилдакчылар белеткээри, оларны белеткээринге чаңгыс аай негелделерни тургузары, социал ажилдакчыларның бир чурттан өске чуртче шимчээриниң хостуун магадылаары, студентилер болгаш башкылар-биле солчулга программаларын, кады ажилдакчыларны сайзырадыры болуп турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Социал деткимче

АЙ САНЫНДА АКША ТӨЛЕВИРИ:

чер-черлерден медээлер

Тываның кожууннарында чурттап турар хамаатыларның чиигелделиг категориязына социал деткимчени хандыраарының кезээнге 2004 чылдың август 22-де №122 Федералдыг хоойлунуң күүселдезиниң дугайында дыңнадыгларның редакцияга кээри уламчылавышаан.

Таңды:
шиитпирлеттинмээн
айтырыглар чок

Таңды кожууннуң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдэ эргелелиниң республика даңзызынче кири бижээни хамаатыларның чиигелделиг категорияларына

2005 чылдың январь айы дээш ай санының акша төлевири январь 26-да эгелээн. Чиигелде алыкчыларының аразында күш-ажылдың хоочуннары – 511, тылдың ажилчишчилери – 22, политиктиг репрессиялардан когарааннар – 3, оон агартканнар – 2. Оларның кижилеринге хууда саннарны

ажыткан. Пенсия фондузунуң кожуунда эргелели 5 дайын киржикчизинге болгаш 11 дайын инвалидинге, дайынчы хөделишкениннериниң 71 киржикчизинге, 864 инвалидке 2005 чылдың январь айы дээш ай санының акша төлевири үлээн. Кожууннуң төп эмнелгезиниң кол тералеви 3, кол педиатры инвалид уругларга 3 чиигелделиг рецептилерни бижип бергеннер. Эм аймаан кожууннуң төп эмнелгезиниң чанында аптека таварыштыр берип турар.

Кажан? Кааа? Чүү? Сонуургаптаалыңар

**Өөредилгениң
шынарын
чугаалашкан**

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының аттестация база шынарлыг өөредилге мониторингизиниң төвү январь 28-те Улусчугаадылга төвүнге «Тыва Республиканың өөредилге албан черлериниң доозукчуларының билииниң шынарының байдалы болгаш ону бедидериниң сорулгалары» деп семинар-чөвүлелди эрттирген.

Эрткен чылын чаңгыс аай күрүне экзаменнерин дужааганының түңнелинде, химия, физика, орус дыл дээн ышкаш эртемнерге өөреникчилерин билии кошкак болган. Бо семинар-чөвүлелге өөредилгениң аңгы-аңгы адырларында ажилдакчылар өөредилгениң шынарына хамаарышкан дыңнадыгларны, анализти кылып, эртемнер аайы-биле секциялар ажылынга киришкен.

**Тиилелгениң 60
чылынга**

ТР-ниң Культура, күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының, Өөредилге болгаш эртем яамылары, республиканың Улусчу чогаадылга төвү, республиканың күш-ажыл болгаш дайынның база Афган дайынының хоочуннарының фондулары Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан «Тиилелгениң салюду» деп бир дугаар республика чергелиг бичии уругларның уран чогаадылга фестивалын организаптап эрттирп турар.

Фестивальдың бир дугаар чадазы январь 1-ден 31-ге чедир республиканың шупту школаларына эрткен. Аңаа өөреникчилер Тиилелгеге хамаарышкан чурраан, даараан чүүлдериниң делгелгези дээш аңгы-аңгы мөөрейлерге киришкен. Ийи дугаар чада февраль 1-ден март

15-ке чедир кожууннар төптеринге, а үшкү түңнел мөөрей часкы дыштанылга үезинде, март 25-тен-27-ге чедир, Кызыл хоорайга болуп эртер.

**Спортчу
чедишкенин**

Январь 27-ден 28-ке чедир Кызыл хоорайның Динамо спорт залына Иштики херектер яамызының бирги чери дээш республика чергелиг баскетболга маргылдаа болуп эрткен.

Аңаа ниитизи-биле 14 команда киришкен. Бирги черге ИХЯ-ның аппаратазының ажилдакчыларының командазы төлөпиг болган. Ийги, үшкү черлерни Тес-Хем кожууннуң, Ак-Довурак хоорайның иштики херектер килдистериниң командалары алган. Тиилекчилерге кубок, хүндүлүг бижиктер, акша шаңналын тывыскан. «Эң эки халдакчы» дээш ИХЯ-ның ажилдакчызы Чойган Ондар, «Эң эки өттүрүкчү» дээш Кызыл хоорайның Иштики херектер килдизиниң опертөлээзи Василий Лыткин шаңнаткан.

Ол хүн Иштики херектер яамызының 11 ажилдакчызын «Спортчу чедишкенин дээш» деп хөрөк демдээ-биле шаңнаан.

**Ажылындан
хостаан**

Федералдыг автоорук «М-54» «Енисейниң» эң кол болгаш берге участогун «Танзыбейниң орук-септелгедугу эргелели» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези харылап турар.

Оларның ажаап тудуп турар автооруунуң ниити хемчээли 200 км. Автооруктуң бо кезээнде бедик арт, доктаамал хар көшкөзи бадар болганындан көшкеге удур улуг моондакты кылган.

Федералдыг автоорук «М-54» «Енисейниң» начальниги С.С. Санааның дужаалы-биле бо чылдың эгезинде «Танзыбейниң орук-септелгедугу эргелели» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң начальниги В.А. Семиндеевти бүдүрүлгениң ажилын чогуур деңгелге чедир удуртпааны дээш ажылындан хостааш, ооң орнунга И.П. Лавриненкону томуйлаан.

Алдынай СААЯ.

Чиигелделерни туду акша-биле солуп турда кожуунга чидиг айтырыглар тургустуу-маан.

**Кызыл кожуун:
транспорт
аргыжылгазының
айтырыглары
шиитпирлеттинип
турар**

№ 122 Федералдыг хоойлунуң күүселдезинге белеткенип тура, кожуун чагыргазы чиигелде алыкчыларының категориязына санаткан хамаатыларның хууда херектерин четчелээриниң, регионалдыг болгаш федералдыг даңзыларже кири бижиткен кижилерниң даңзызын

тургузарының, чоннуң ортузунга хоойлунуң чүүлдерин тайылбырлаарының талазы-биле улуг ажилды кылып чоруткан. Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдэ база Пенсия фондузунуң эргелелдеринде «божуу-далаш харылзаа» телефоннарын тургускан. Кожууннуң төп эмнелгезиниң кол эмчизиниң дужаалың езугаар чиигелделиг рецептилер бижир эргелиг 20 эмчини томуйлаан, эм аймаан № 2 муниципалдыг аптеканы таварыштыр үндүрүп берип турар.

Пенсия фондузунуң эргелели январь 23-тен 25-ке чедир кожуунуң бүгү сумуларына федералдыг даңзыже кирген хамаатыларга 2005 чылдың январь айы дээш ай санының акша төлевири пенсия төлевири-биле чергелештир үлээн.

(Уланчызы 2-ги арында).

АЙ САНЫНДА АКША ТӨЛЕВИРИ:

чер-черлерден медээлер

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Январь 26-да күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелиниң агар санынче республика даңзын-да кирген чиигелде алыкчыларының ай санының акша төлеверинге 434 муң рубль база инвалидтерге чуртталга-коммунал ажыл-агыйының ачы-дузазын төлээринге 333 муң рубль кирген. Ажаалга банкызының салбырында социал деткимче хемчеглерин ап турар кижилер бүрүзүңгө хууда саннарны ажыткан.

Чиигелделерни туду акша-биле солуп турда тургустунуп келген чидиг айтырыгларның бирээзинге транспорт айтырыгы хамааржыр. Амгы үедө кожунунуң чагыргазы «Пассажирлер АТБ-зи» МУБ-туң удуртулгазы-биле Кызыл – Каа-Хем болгаш Кызыл – Сукпак аразының маршруттарына чаңгыс аай социал билетти кириериниң дугайында айтырыгны шийтпирлеп турар.

Тере-Хөл кожууну: «Даартагы чагдан бөгүңгү өкпе дээр»

Тываның база бир ырак-узак, чедери берге булуңнарының бирээзи Тере-Хөл кожуунуң чурттакчыларына чоокку үелерге чедир ниитиниң транспортунга болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының ачы-дузазынга чиигелделер саазын кырында турган. Ынчангаш тере-хөлчүлериң чиигелделерни туду акша-биле солурунун дугайында Федералдык хоойлуну ханы билиш-киринг болгаш чүүлдүгүнүшкүнүгү хүлээп алганынга элдеп-синген ажыы чок.

Январь 15-те федералдык бюджеттин күсели-биле социал деткимче алып эргелиг кожунунуң 214 хамаатызы 108 900 рубль ниити түңнүг ай санының акша төлеверлерин алганнар. Кожуунда РФ-тин Ажаалга банкызының болгаш почта харылзааның салбырларының чок болганы-биле ай санының акша төлеверлериниң төлөлгезин Пенсия фондузунуң Кызыл кожуунда эргелели Кунгуртуг суурже бодунуң ажылдакчыларының үнүшкүнүн организа-тап тургаш, боттандырып турар.

Азырал-хайгааралда болгаш тежээлде турар уругларга акша төлевериниң хемчээлдериниң дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ 2005 чылдың январь 27 № 42 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 1995 чылдың июнь 22-де № 336 «Өөредилге дугайында» (2004 чылдың декабрь 29-та өскерилгези-биле) болгаш 2004 чылдың ноябрь 26-да № 918 УХ-1 «Өскүс уругларны болгаш ада-иезиниң ажаалда-тежээли чок арткан уругларны социал деткир талазы-биле немелде магадылалдар дугайында» Хоойлуларны боттандырап сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2005 чылдың январь 1-ден эгелээш, азырал-хайгааралда (тежээл) турар бир уругга хамаарыштыр ай санында акша төлеверин дараазында хемчээлдерге доктаадыр:

хандырылганың бирги чылында 3 хар чедир уругларга—2383 рубль, дараазында чылдарда—1759 рубль;

хандырылганың бирги чылында школа назыны четпээн уругларга—1992 рубль, ооң дараазында чылдарда—1769 рубль;

хандырылганың бирги чылында школа назыныг уругларга—2567 рубль, ооң дараазында чылдарда—2193 рубль.

2. Азырал-хайгааралда болгаш тежээлде турар уругларга акша

Чиигелде алыкчыларының республика даңзында Тере-Хөлдүн 22 чурттакчызы кирген, оларның ай санында акша төлеверлери 9 муң рубль, ооң төлөлгезин кожуун чагыргазының бухгалтериязы чорудар. Бо чылдың баштайгы айының акшаландырышының январь 24-те-ле кылган, ынчалза-даа агаар багай болганындан самолет ушпаанының ужун акша үлөлгези саадаан.

Бистиң корр.

Светлана Маар-ооловна Куулар, **ажылдавын турар:** — Бодум хуумда чиигелде чок кижилер мен. Чогум радио, телевидениеден дыннап, билип көөргө, сонгаар улуг хоорайларда чиигелделерни акша-биле солурунунга хамаарыштыр удурланышкын акцияларын чорудуп турар боор чорду. Улуг мегаполистерде ындыг-лайнаан харын, ынчалза-даа, мен бодаарымга, бистиң республикага чиигелделерни акша-биле солурунда эки чүүлдер хөй-даа ышкаш. Чүгө дээрге Кызылда автобустарның көвей кезин хуу сайгарлыкчыларның болгаш чиигелде чок-тур — инвалид, пенсионер-да болзуңза, дөмей-ле төлээр апаар сен. Ынчаарга ам берип турар акшаны автобустарында да немей ажыглап болур ышкаш.

Чамдык аптекаларның садыг-жылары мооң мурнунда чиигелде алып улуска: «Эмчиниң бижип бергени эмнери бисте чок-тур, мындыг-мындыг эмнер бар, оларны садып алыңар» дээш, кызып-кылайып тургаш, садып турганын база телевизорга көргүзүп турду чоп. Ол дээрге күрүңгө база каража-дыр. Ам чиигелделерни акша-биле солуп каарга, күрүңгө карманың шак мындыг меге арга-биле холун сугары берге апаар боор оң.

Оон ангыда чиигелде ап турган кижилер, ылаңгыя көдээ суурнуң чурттакчылары, чиигелделерин долузу-биле ажыглап шыдавын турган-на болгай. Ам олар күрүңгө берген акшазы-биле электри чырыы дээн чижектиг коммунал ачы-хандырылгаларны төлеп ап болур аргалыг. Дора дизе, аш-чем салып алырынга-даа өмөк-дуза-ла-дыр.

Сара Ооржак:

«ХАРЫЛЗААЛААРНЫ САЙЗЫРАДЫРЫ ЧУГУЛА»-

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Кижиниң, ооң иштинде үндезин чурттакчыларның төлээлериниң эрге-ажыын камгалаар дугайында айтырыг онза черни ээлээн. КНО-нун берген саннары-биле алырга, беш дипте 70 чуртта 5 муң ажыг үндезин чурттакчылар бөлүү бар болуп турар. Оларның экономиктиг, шажын-чүдүлгө болгаш культура талазы-биле амыдыралы оларның долганган чуртталгазындан база улуг хамааржыр. Ынчангаш киржикчилер «Үндезин чурттакчыларга хамаарыштыр социал политика» деп документини сайгарып чугаалашканнар. Социал ажылдакчылар кижилер бүрүзүн үнелеп билер, ооң физиктиг, психологтуг, сагыш-сеткил талазы-биле чагай чоруун камгалаар ужурлуг.

Ниити хуралдың төнчүзүндө Бүгү-делегейниң Социал ажылдакчы хүнүн тургузар дугайында чугаалашкан. Чамдык чурттарда, ооң иштинде Россияда, Социал ажылдакчының хүнүн доктаатканда болза, бо айтырыг элээн каш чыл дургузунда ажык хевээр артпышаан. Бүгү-делегейниң Социал ажылдакчы хүнүн кириери бо мергежилдиң ужур-дузазын бедидер дээрзи чугаажок.

— **Бүгү-делегейниң социал ажылдакчыларының бо улуг чыгышының ажылындан кандыг болушкуннарны Россияга чугула болган деп санаар силер?**

— Бир дугаарында, РФ-тин улуг девискээрин барымдаалааш, Россияның Социал башкылар болгаш социал ажылдакчылар эвилелиниң чурттуң Азия дипте талазынга Соцажылдакчылар эвилелиниң салбырын тургузар, БСАФ-тын Азия-Оожум океандык регионунуң харылзааларын быжыглаар дээн саналдарын деткээн. Ооң-биле чергелештир

эвилелдин вице-президентиниң албан-дужаалын база кириген. Ол бүгү Россияның чөөн талазының БСАФ-ка хаара туттунарынга база делегей ареназынче үнеринге салдарлыг болур. Азия-Оожум океан регионунда Россияның Соцажылдакчылар эвилелиниң вице-президентиниң албан-дужаалынче мээң кандидатурамны саналдаан.

БСАФ-тын Азия-Оожум океан регионунда вице-президентизи Жастина Леунг россияниң Социал ажылдакчылар эвилелиниң ажыл-чорудулганын калбартыр дээн саналын чүүлдүгүнүп, деткээн. Азия-Оожум океан регионунга Палестинаның социал ажылдакчылар болгаш психологтар эвилели, Папуа-Чаа Гвинейаның соцажылдакчылар ассоциациязы база кирген.

Ийи дугаарында, Россияның Соцпедагогтар болгаш соцажылдакчылар эвилели биле АКШ-тын социал ажылдакчыларының национал ассоциациязы меморандумга ат салганнар.

— **Ол хамык болушкуннарның бистиң республикага салдары кандыг болуру?**

— Биске кол-ла чүве — Сингапур, Япония, Мурнуу Корея, Тайвань, Кыдат, Кувейт болгаш өске-даа чурттарның социал программаларына киржири. Бо талазы-биле бистиң кожоларымыс моолчон элээн каш делегей чергелиг-программаларыг. Ынчангаш үстүндө адааным сайзыраңгай чурттар-биле харылзаа тудуп алыры чугула.

БСАФ 2005 чылдың сентябрь 21-24-те Кореяның Сеул хоорайга Азия болгаш Оожум океан регионунуң «Социал чагай чорук — Азия-Оожум океаның парадигмазы» деп темалыг 18-ки конференциязын эрттирер. Аңаа Тыва Республиканың презентациязы

болур. Ол чүл дээрге Тываны экономиктиг, географтыг, культурулуг, социалдыг, этниктиг талазындан таныштыраары-дыр. Бо конференцияже чалалга Сеулдан чоокта чаа келди. Орук чарыгдалдарын БСАФ болгаш хүлээп алып тала харыылаар.

— **БСАФ-тын конгресин эрттиреринге Аделаида хоорайны шилип алганының утказы кандыг деп бодаар силер, Сара Монгушевна?**

— Аделаида дээрге Мурнуу Австралияның төвү, Ыдыктыг Винсент мугулдурунда чаттылган хоорай чорду. Конгрестин башкарыкчызы Миа Хэндшинниң чугаазы-биле алырга, бо хоорайның чырыы бир тускай болуп турар, чүгө дээрге хоорайның төвү сесерликтер, скверлер, парктар болгаш хөлдөр-биле долган. Хоорайның үндезилекчизи — Вильям Лайт (англи дылдан ооң фамилиязын очулдураарга «чырык» дээн) 1836 чылда хоорайның төлөвилелин кылгаш, хоорайны бир онза чырыктыг кылдыр кылып тургускан. Мындыг утка-шынарлыг болгаш каас-чараш хоорайга конгрестти эрттиргени бо адырже чаа көрүш болгаш ону боттандыраарың чаа аргалары быжып келген дээрзин херчилеп турар.

Конгрестке россияжи делегацияның киришкени чаа харылзааларны сайзырадырынга, социал айтырыгларны шийтпирлээринге, социал ажыл-агый адырының ролун делегей деңгелинге көөрүңгө, аңгы-аңгы чурттарның социал ажылдакчыларының аргадуржулга солчурунга салдарлыг болган деп санаар мен. Киржикчи бүрүзү конгресттен чүгө социал ажылга эвес, а социал-экономиктиг, политиктиг айтырыгларны чогаадыкчы арга-биле шийтпирлеп өөренириниң билиглерин база алган дээрзи чигзиниг чок.

Кожуундан медээ

КӨДЭЭНИ ХӨГЖҮДЕРИ-БИЛЕ

Эрткен субботада кызыгаар чоогунда Эрзин суурга садыг-делгелге төвүнүң ажыдышыкыны болуп эрткен.

Ажыдышыкының езулалына ТР-ниң Чазаның кежигүннери, Моолдун Кызылда чингине консул чериниң төлээзи дээржи Саян Баатар, тус чер чагыргазының удурткучулары, тыва болгаш моол сайгарлыкчылар, суурнуң чурттакчылары киришкен.

Альберт Дирчинге удурткан тус черниң тудужулар бригаданың ажылгалга киригени 800 дербелчин метр шөлдүг садыг комплекзи 200 ажылчын туруштуг. Тываның өске кожууннарындан болгаш Моолдун кожа-хөлбээ аймактарындан келген сайгарлыкчыларга таарымчалыг болдулары-биле 25 орунунг аалчылар бажынын болгаш ниитиниң чеменилге черин ажыткан. Садыглаар туруштардан аңгыда, садыг төвүңгө чонга амыдырал хандырылга ачы-дузазын чедирер янзы-бүрү бүдүрүлгелерни ажыдары көрдүнүп турар. Объектини тударынга

республика бюджетинден 4,8 млн. рубльди чарыгдан.

Эрзинниң садыг-делгелге төвү чүгө Тыва биле Моолдун аразында кызыгаар чоогунуң садыгла-жышыкынын сайзырадыр эвес, а кожуунуң хөгжүлдээринге салдар чедирер хүлээлгелиг. Эрзин кожуун чагыргазының даргазы А. Ч. Комбунуң чугаазы-биле алырга, садыг-делгелге төвүн ажытканы-биле тус черниң бюджетин чылдың-на ийи миллион немелде орулгаларны алып. Ол акша-хөреңгилерни көдээниң социал-экономиктиг хергелелдеринче, биче бизнестин улам ыңайгы сайзыралынче, чаа ажылчын туруштарны ажыдарынче, хандырылганы кошкак хамаатыларга социал деткимчеге углаар. Ам безин тус черниң 34 сайгарлыкчызы боттарының ажыл-херээн калбартып, кижилерни ажыл-биле хандырып, үндүрүг онаар баазаны быжыглааннар.

Бистиң корр.

ТАЙГА ЭДЭЭНДЕ БОЙДУС ЧУРУМАЛДЫГ САЙЛЫГ СУМУЗУНДА

Чеди-Хөл кожууннун Сайлыг сумузу кожуун төвүндөн ырак эвесте, 3 километр черде чыдар. Ол тайга эдээ кайгамчыктыг чараш чурумалдыг бойдус-биле хүрээленген. Суму Өвүр уундан тайгалар аразы-биле хап баткан Сайлыг хемниң ады-биле адаттынган.

Уруглар сады, школа, клуб

Сайлыг сумузу 1994 чылда тургустунган, оон мурнунда ол Хову-Аксынга дорт хамааржып турган. "Тыва кобальт" комбинанды ажилдап турар үелерде Сайлыгның чурттакчыларының хөй кезин аңаа ажилдап турган болза, комбинат дүжерже, ам чүгле одалга черинде каш-ла санныг кижилер ажилдап олурган. Суур черде чурттап олурар болза-даа, сайлыгчылар "Тыва-энерго" черинге электри чырыы дээш хоорай чурттакчылары-биле бир дөмей 1 киловатта 90 көпекти төлөвшисаан. Ындында-ла ажил-агый чок улуска ол эвээш эвес түннүг өрө кылдыр чыгып чыдары чонну дүвүредип турар.

Сумунун ниити чурттакчы чону 1192 кижилер, өреге саны — 289. Оларның 28-и 30 хар иштинде назылыг аныяк өг-бүлелер, өөреникчилериниң саны 180. Албан черлеринден школа, уруглар сады, библиотека, клуб бар. Эки ажилдыг боорда, чаагайжыдылга, ногаанчыдылга дээн ышкаш хөй-ниити ажилдарындан чыда кагбас албан черлеринге "Теремок" уруглар садының коллективин хамаарыштырып болур. Уруглар садында кээп турар бичии уругларның чамдыктарының ада-иелери Хову-Аксында ажилдап турар. Эртенниң-не ол ада-иелер-биле кады суурдан элээн каш өөреникчилер Хову-Аксының бассейниг, улуг спорт залдарлыг школаларынче өөренири-биле чоруп каар. Бассейнда канчаар, спортзалдыг улуг школалыг болуру — Сайлыг школының өөреникчилериниң база аныяктарның улуг күзели. Бо айтырыгны сонгулдалар санында чугаалажыр, түннел-даа чок.

Сумунун албан черлеринге, кудумчуларга, кудук, садыглар чанынга ужуражып чугаалашканыыс ада-иелер Сайлыг школынаа хамаарыштыр: "Чазын школының 55 чыл юбилейинде белек кылдыр берген машиназының чолаачызы пассажирлер сөөрткеш, школага кандыг-даа орулга кирибес, чолаачы чүгле бодунун ажил-херээн кылыр" дээн хомудалдарны илередип турган.

Маңаа хамаарыштыр Сайлыг школының директору Ю.К.Седип-оолдун харызындан алырга, машинаны директор башкы-

ның өөнүн ишти мунуп турары, ол эрткен чылда кандыг-даа шалың чок ажилдааны билдинди. Чайгы июнь-август айларда Кызыл биле суур аразында пассажирлер сөөрткеш, 9800 рубль орулгалыг болган. Ооң-биле дозу саткаш, улуг юбилейлер таварыштыр школының мурнуу талазын ногаан кылдыр будаан. Ол ышкаш уругларның болгаш элээдилерниң спорт школының салбырының крышазын чаар олифа, серебрянка саткан. Артыын (400 рубльди) бир кабинет септелгезинге чарыг-даан. Оон аңгыда чолаачы Өвүрге болгаш Ак-Талче чорук кылгаш, төлевиринге 2 хой алган, ону школының столоваязынга чам кылырынга ажылгаан. Чайгы үеде школының өөреникчилери машинаның кывар-чаар материалдары-

Суур иштинде көвүрүг амылдыг-ла.

ның өрттөн боттары чыып саткаш, Хадын, Чагытай хөлдөргө дыштангаш келген. Күзүн Кызылче экскурсиялап чоран уруглар база бар. А сентябрь-ноябрь айларда башкыларны школага чедирип турган дээрзин Юлия Константиновна тайылбырлап чугаалааш, акша түннерни бадыткап турар демдеглел кыдырааштарын көргүстү.

Сайлыгның аныяктары чайгы үеде стадионга орай кежээге чедир хол, бут бөмбүү, баскетбол ойнаарынга ынак. Стадионга харын-даа кожуун чергелиг улуг маргылдаалар болур. А кыш келир, "дүмбей дүн" дүшкен-биле дөмей. Уруглар сады турган бажында ажыттынган уругларның болгаш элээдилерниң спорт школының салбырында стол теннининиң, хүрежириниң дериг-херекселдери чедишпес, ойнаарынга таарымча чок. Орайтаары билек элээн хөй оолдар ырак дивейн "Хову-Аксы кайда сен?" дээш басыптарлар.

А клуб барын бар. Клубка бо

чоокку үеде аныяктарны болгаш улуг улусту хаара тудуптар хире солун кежээлер, сонуурганчыг культура-массалыг хемчеглер эрткен сактып чугаалаптар чаңгыс-даа кижилер тывылбады. Бо талазы-биле ук албан чери шоочалыг болганы-биле чугаа база болбайн барган. Аныяк, чалыы назын өйү кайын чаңгыс черге олуртунар, дыштаныр хүннер, байырлалдарда Сайлыгның аныяк-өскени Хову-Аксының культура ордузунче сөктүп чоруп каар.

Элегестин көвүрүү. Садыгларда...

Сайлыг биле Хову-Аксы аразында биезде ышкаш шаптап халып турар автобус кайда боор, ийи суур аразында ынаар-ла дөңнү өрү карарып чыдар копка орукка кижилер үзүлбес. А ол орук суур иштинде Элегес хемни кежир ыштары ирип калган ойбак-самдар көвүрүгдөн эгелээш. Сөөлгү үеде акша-хөреңги чокта чүү-даа шимчeves, чүнү-даа шимчетпес апарганы шын харын, ындыг-даа болза, акша чок дээш олурарга, кым-на кижилер кайыын оранчоктан

рубль өртөктөг, марказы шала чыпшыртынган "Старорусская" тыптып келир.

Сумуда техниктиг спирт садып турар "адрестер" база бар. А чон техниктиг ажилдарга ажылгаар спирт биле чунарынга ажылгаар чаа спирттиң азы "трояр" биле "технарның" кайызын кижилер ижерге хоралыгына хамаарыштыр маргышты боттарының мага-бодунга шенелде ачызы-биле илередип, бо айтырыгны шийтпирлеп чадап турар. Чунар чыгарып хамаанчок арага безин хоралыг турда, ындыг маргыштың түннели турар бе?

Дузалал ажыл-агыйы

Сайлыг суурга келгеш, сигенширбиилдик бажынарның ховарын кижилер көргөш, мында мал ажылы шоолуг сайзыравайн турар-дыр деп, бодал башка кирер. Ындыг-даа болза амыдырал дээш кызып, эвээш-биче мал азырап турар дузалал ажыл-агыйлыг улус

Өңнүг металл хүлээп ап турар чер.

база бар. Сумунун девискээринде бодунун малын азырап чоруур чаңгыс-ла үлегерлиг малчын М.М.Ойдуп-оолдун малы-биле каттай сумуда хууда 317 бода мал, 727 шээр мал, 134 хаван, 327 куш аймаа, 23 аът, 29 азырал койгун чизелеттинген. Малдың баш саны эрткен чылдан улуг ылгал чок, харын-даа хаван, куш аймаа эрткен чылда элээн кызырылган. Сугаттыг черлер эвээш, ногааны суггарары берге-даа болза, чурттакчы чон чүгле картофельди эвес, ногаа аймаан база эвээш эвести тарып турар. Черни өреге бүрүзүнге хамаарыштыр үлей алыр чүве болза, бир өг-бүлө 13 чүс метр хемчээлди черлиг болуп турар. Өг-бүлелерниң чамдыызы 2-3-даа шөлдүг. Олар дүжүдүн сумунун, кожуун төвүнүн чонунга садып ап, акшага чедирип ап турар. Ажыл чок улустун даңзызында 180 кижилер бүрүткеттинген. Олар чылыг үелерде чаагайжыдылга, ногаанчыдылга ажилдарына киржип турар. Чайгы үеде кат-чимис чыып, аңаар, кыштадыр тооруктап, тайга-таңдының кежини четтирип амыдырап турар өг-бүлелер эвээш эвес.

Демир сөөрткен машиналар

Ырак, кадыр-берт-даа дивес, кайда-даа чеде берген турар өңнүг металл чыыкчылары Чеди-Хөлдү оюп эрте бээр деп чүве кайын турар. Хоозурап дүшкен Хову-Аксы комбинанды бүрүнү-биле демирден бүткен болгаш бе,

ооң ол-бо талаларында чүкк машиналары биле чиик машиналар эштей тургулапкан, даашимээн дээрже завод ажилдап турары-биле дөмей болду. Орукта бичежек мотоциклдин тележказында, машинада, шанакта-даа демир сөөрткен, ону дужаап чоруп турар улус бар. Комбинаттан элээн ыракта демир деңзилеп хүлээп ап турар черде мырыңай чаа-ла школа назы чедип турар хире бичии оолдар безин тур. Аңаа турган кезек улус эге дээрзинде бисти өскөлөп, айтыртынып четтикпээнде демирни бир килограммда 1 рубльге хүлээп ап турарын, тускай демир кезер херексел, хөлге чок болза, дужааган демирниң өрттөө шоолуг чер албайн баарының дугайында билеп алдывис. Аңаа турган улуг улус хүнзедир кылган ажылының дугайында орта харыы бербезе-даа, бичии оолдар: "Кежээге чедир хлеб өрттөө черле чыып алыр-дыр бис" дидилер.

Сумунун ажыл-агыйын удуртуп, чурттакчы чонун амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш болдунар-ла аргаларны ажылгап тургаш ажилдаар сорулгалыг албан чери — чагырга чери бо-ла болгай. Сайлыг сумунун чагырга даргазы В.О.Оюнун санал турары-биле алырга, эрткен чылда план езугаар чорудар ажилдардан стадион септеттинген. Сумуга кудуктар немей тудар туржук, үрелген кудуктарны специалистер чалап, септеп кылырынга безин 25 муң рубльден ара чок акша-хөреңги херек. Сумуга 4 кудук турган, ам бөгүндө 2 кудук ажилдап турар, 2 кудук үрелген. Ханызы 50-100 метр черден чаңгыс кудукту кастырып алырынга 2 миллион 200 ажыг муң рубль негеттинер. А көвүрүгүн чүгле кырын солурунга 112 муң рубль херек. Сумунун девискээринде туруп турар арга-арыг ажыл-агыйының чери, пилорама дээн ышкаш ажыл-агый черлери оларга хамаарышпас, ынчангаш сумунун акша-хөреңгизин көвүдөдир арга чок. Клубка кежээлер болуп турар, эки апаратура чок, ында Шагаа байырлалдарына белекел эгелей берген. Чагырга чериниң талазындан чонун бажың-балгат, чер дээш документилен эде кылдыртырының ажилдары бергедээшкенини тургузуп турар.

Чойганмаа САТ.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруктары.

ОВААРЫМЧА ЧОК ЧОРОКТУҢ УРЖУКТАРЫ

Өрттүн болуп турар чылдагааннарын анализтеп көөргө, дыка хөй таварылгаларда хайхалаптын өөскүдүкчүзү кижилерниң от-биле оваарымча чогу болуп турар. Чаштанчыдан өрт үнүп болур черлерге от шагар болгаш таакпылаар чоруктан, өжүрбээн таакпыдан азы серенгиден хөй-хөй кижилер чурттаар бажың чок артып турар. Оларның чамдыктары амы-тынындан-даа чарылган.

Эрткен айда Кызылга 30 өрт бүрүткеттинген. Оларның 4-ү таакпылааш, от-биле оваарымча чок чоруктун түннелинде болган. Буруулуг кижилер шулту эзирик турганнар.

Январь 1-де Кечил-оол, 3 "а"-га өжүрбээн таакпының хайындан өрт үнген. Каражаның түңү 120 муң рубль болган.

13-те Лопсанчап, 44-те квартираның херээжен ээзи эзирик байдалга тургаш, таакпызын орун-

га кааптарга, матразы өрттени берген. Аас-кежик бооп, ол кижилеринчан одуг турган.

14-те Калинин, 3 "б" бажында квартирага орунга таакпылап чытканындан аныяк кижилер амы-тынындан чарылган.

18-тиң хүнүнде Калинин, 26 "а"-ның 11 дугаар квартиразының херээжен ээзи эзирик байдалга тургаш, таакпызын өжүрбейн, бажыңын өрттедип алган. Аас-кежик бооп, балконче үне халааны

ооң амы-тынын камгалаан. Бажыңның бир өрээли бүдүнге хуюкталып калган, кожолары база каражага таварышкан.

Кызылдың күрүнениң өрт инспекциязының ажилдакчылары чуртталга-ажылгалап организациялары, шагдаа органнары-биле кады социал байдалы чогумча чок кижилерниң оран-савазын хынаар ажилдарны чорудуп, тодаргай чурттаар чер чок кижилерниң чаг-лактанып турары подвалдарны,

серилерни, чылыг трассаларын хынап, өрт болдурбас талазы-биле хемчеглерни ап турар. Ынчалза-даа от-биле оваарымча чок чоруктун уржуктарын өске-даа хамаатылар база медресе билип, бо талазы-биле чогуур түннелдерни үндүрер ужурулуг.

Надежда ПЕРМЯКОВА,
Кызылдың өрт инспекциязының улуг инспектору.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Күрүне-эрге-хоойлу эргелелиниң дугайында Дүрүмнү болгаш ооң структуразын бадылаар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның ажил-чорудулгазының юридиктиг хандырылганын улам ыңай сайзыраңгайжыдар сорулга-биле, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Күрүне-эрге-хоойлу айтырыглары» деп 2005 чылдың январь 20-де № 88 Чарлыына дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Күрүне-эрге-хоойлу эргелелиниң дугайында Дүрүмнү болгаш ооң структуразын бадылаар (кожуп каан).

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,

2005 чылдың январь 24, № 113.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың январь 24-те № 113 Чарлыы-биле бадылаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Күрүне-эрге-хоойлу эргелелиниң дугайында ДҮРҮМ

1. Нити чүүлдер

1.1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Күрүне эрге-хоойлу эргелели болза (моон ыңай эргелел дээн) Тыва Республиканың Чазааның Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның эрге-хоойлу талазы-биле ажил-чорудулгазын хандыраар сорулга-биле тургускан болгаш ажилдаар Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының бот-тускайлаң структура адыры болур.

1.2. Ук эргелел бодунуң ажил-чорудулгазынга Россия Федерациязының Конституциязын, Россия Федерациязының хоойлужудулгаларын, Тыва Республиканың Конституциязын, Тыва Республиканың хоойлужудулгаларын, өске-даа норма эрге-хоойлу актыларын, а ол ышкаш бо Дүрүмнү удуртулга болдурар.

1.3. Эргелелдиң структуразын болгаш штаттыг ажилдакчыларын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы бадылаар.

1.4. Эргелел бодунуң ажил-чорудулгазынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга болгаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунга чагыртыр.

1.5. Эргелел структура талазы-биле килдистерден тургустунар. Эргелелдиң структуразынга килдистерге дорт хамаарышпайн турар аңгы албан-дужаалдарны тургузуп болур.

1.6. Эргелел начальнигиниң албан-дужаал инструкциязын (албан-дужаал хүлээлгезин) Тыва Республиканың Чазааның Даргазы бадылаар.

Эргелел начальнигиниң ораакчызын кириштир, эргелелдиң өске ажилдакчыларының албан-дужаал инструкциязын (албан-дужаал хүлээлгезин) эргелел начальниги-биле дугуржуп чугаалажыр болгаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу бадылаар.

2. Эргелелдиң сорулгалары

2.1. Эргелелдиң кол-кол сорулгалары болза:

2.1.1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның ажил-чорудулгазын эрге-хоойлу-биле хандыраары организастаары;

2.1.2. Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның Тыва Республиканың Улуг Хуралы болгаш ооң органнары-биле кады ажил-чорудулгазын эрге-хоойлу-биле хандыраарына киржири;

2.1.3. Тыва Республиканың Ча-

зак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары-биле, күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының девискээр органнары-биле, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады ажилдажылгазын эрге-хоойлу-биле хандыраарына киржири;

2.1.4. Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның эрге-ажыктарын судтарга болгаш өске-даа юридиктиг органнарга камгалаары;

2.1.5. Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга болгаш Тыва Республиканың Чазаанга эргежок чугула медээлерни бээр хандыраары.

3. Эргелелдиң эрге-байдалы болгаш эргелери

3.1. Эргелел мурнунга салган сорулгаларны күүседире-биле ол дараазында эргелерни боттандыраар:

3.1.1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның эрге-хоойлу актыларының төлевилелдерин белеткээри болгаш эрге-хоойлу экспертизаларын чорудары;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның, а ол ышкаш Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырга органнарының норма эрге-хоойлу актыларының төлевилелдериниң хоойлужудулга болгаш юридиктиг негелде дүрүмнеринге дүгжүп турарын хынаар;

Тыва Республиканың Чазааның ажил планнарынга дүүштүр, а ол ышкаш бодунуң инициативазы-биле азы даасканын (документиде резолюция) езугаар Тыва Республиканың Чазак Даргазының, Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырга органнарының эрге-хоойлу актыларын солуур, күш чок болдурар, күжүн түр доктаадыр дугайында саналды Тыва Республиканың Чазак Даргазынга, Тыва Республиканың Чазаанга кириер;

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнарының хүлээп алганы Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнарының адресинге даалга берген азы сүме каткан эрге-хоойлу актыларының талазы-биле саналдарны кириер.

3.1.2. Тыва Республиканың Улуг

Хуралының ажилының талазы-биле:

Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның хоойлужудулга инициативазы кылдыр кириер хоойлужудулга актыларының төлевилелдериниң, Тыва Республиканың Улуг Хуралындан Тыва Республиканың Чазак Даргазының адресинге кээр хоойлужудулга төлевилелдериниң хоойлужудулга болгаш юридиктиг техника дүрүмүнге дүгжүп турарын көөр;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының адресинге келген, Тыва Республиканың Улуг Хуралының киригени, Тыва Республиканың Конституциязынга кириген эдилгелеринге болгаш Тыва Республиканың Хоойлуларынга эрге-хоойлу экспертиказын боттандыраар;

Тыва Республиканың Чазааның ажил планнарынга дүүштүр, а ол ышкаш даасканын (документиде резолюция езугаар) хоойлужудулга актыларын белеткээрин боттандыраар;

Тыва Республиканың Чазак Даргазынга болгаш Тыва Республиканың Чазаанга Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының кириген негелделериниң болгаш саналдарының талазы-биле саналды белеткээр;

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш Тыва Республиканың Хоойлуларынга дааскан болгаш сүмелзэн эрге-хоойлу актыларының талазы-биле сүмени Тыва Республиканың Чазак Даргазынга кириер;

Эргелелге кирген саналдарны түңнээш, хоойлужудулга актыларының төлевилелдерин ажилдап кылыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның ажил планынга кириер болгаш оларны Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунга кириер;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының, Тыва Республиканың Чазааның эрге-ажыктарын Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга камгалаар.

3.1.3. Керээ ажилының болгаш эрге-хоойлу медээлерин системажыдар талазы-биле:

Тыва Республиканың Чазааның болгаш күрүне эрге-чагырга органнарының чарары керээлер (дугуржулгалар) төлевилелдериниң хоойлужудулга болгаш юридиктиг техника дүрүмүнүн негелделеринге дүгжүп турарын көөр;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының даасканын (документиде резолюциязын) езугаар хамаатыларның болгаш организацияларның чарар чамдык керээлериниң (дугуржулгаларының) төлевилелдериниң хоойлужудулга болгаш юридиктиг техника негелделеринге дүгжүп турарын көөр;

Тыва Республиканың Чазааның чарары керээлерни (дугуржулгалары) бүрүткээрин боттандыраар;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның норма эрге-хоойлу актыларын, а ол ышкаш өске-даа эрге-хоойлу медээлерин системажыдарын боттандыраар;

Электроннуг хевирниң эрге-хоойлу медээлерин бээр талазы-биле ачы-дузазын Тыва Рес-

публиканың Чазаанга көргүзүп турар организациялар-биле эрге-жок чугула кады ажилдажылганы боттандыраар;

3.2. Эргелел дараазында хүлээлгелерни база боттандыраар:

3.2.1. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазындан келир хоойлу төлевилелдериниң бижимел сөзүглелин белеткээринге доктааткан чурум езугаар киржир;

3.2.2. Эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле республика девискээринде турар Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары-биле, күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары-биле, күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының девискээрге органнары-биле, Россия Федерациязының өске субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнары-биле, эрге-хоойлу камгалаар органнар-биле, тус чер бот-башкарылга органнары болгаш муниципалдыг тургузулганың албан-дужаалдыг кижилери-биле эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле сырый холбаалыг ажилдаар болгаш ук органнарның медээлерин база хоойлу дугайында материалдарын анализтээр;

3.2.3. Тыва Республиканың Чазак Даргазының даасканын езугаар республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының, Тыва Республиканың Чазааның ажилчын органнарының ажилынга Эргелелге хамаарышкан айтырыглары чугаалажырына киржир;

3.2.4. Бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының айтышкыннарын (документилерде резолюцияларын) күүседирин хандыраар;

3.2.5. Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырга органнарының Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының болгаш Тыва Республиканың Чазак Аппаратының ажил-чорудулгазында эргелелдиң илереткени четпестерни чайладыры-биле саналды Тыва Республиканың Чазак Даргазынга кириер;

3.2.6. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының структура адырынга, Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырга органнарынга, тус чер бот-башкарылга органнарынга амгы күштүг хоойлужудулганы ажылгаар талазы-биле методиктиг дузаны кадар;

3.2.7. Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның эрге-хоойлу актыларынга Россия Федерациязының Шүүгү яамызының Тыва Республика талазы-биле девискээр органының киригени эксперт түңнелдериниң болгаш Тыва Республиканың прокуратуразының удурланышкынарының талазы-биле бижимел түңнелдерни белеткээринге киржир, ооң-биле кады үстүнде айтыкан документилерни Тыва Республиканың чогуур күсекчи эрге-чагырга органнарынга болгаш Тыва Республиканың Чазак Аппаратының структура адырларынга чугаалажып көөрүн контролдаар эргелиг;

3.2.8. Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның эрге-ажыктарын суд болгаш өске-даа органнарга камгалаар;

3.2.9. Тыва Республиканың Чазааның ажил планының талазы-биле саналды Тыва Республиканың Чазак Даргазынга болгаш Тыва Республиканың Чазак Канцеляриязының удуртукчузунга кириер;

3.2.10. Тыва Республиканың Ча-

зак Даргазының резолюциязын езугаар эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле организацияларның болгаш хамаатыларның делегтерин чугаалажып көөр;

3.2.11. Тус чер бот-башкарылга органнарының норма эрге-хоойлу актыларының даңзызын кылыр болгаш оларга эрге-хоойлу экспертиказын кылыр;

3.2.12. Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның өске-даа хүлээлгелерин эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр боттандыраар.

3.3. Тыва Республиканың Чазак Даргазының даасканын (документилерде резолюциязын) езугаар эргелел начальниги чогуур органнарже, организацияларже болгаш хамаатыларже, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарынче, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүннеринче, Россия Федерациязының Президент Администрациязынын, Россия Федерациязының Чазааның албан-дужаалдыг кижилеринче чорудар документилерден аңгыда бижиктерге ат салыр эргелиг болгаш «Тыва Республиканың Чазак Даргазының даасканын езугаар» деп демделгелди кылыр;

3.4. Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның киригенин езугаар, эргелелдиң бүзүредиг бижиктер алган ажилдакчылары суд болгаш юридиктиг өске-даа органнарже чорудар бижиктерге ат салыр эргелиг.

4. Эргелелдиң ажилын организастаары

4.1. Эргелелдиң ажилын Тыва Республиканың Чазааның ажил Регламентизинге, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының дугайында Дүрүмге база бо Дүрүмге дүүштүр организастап боттандыраар.

4.2. Эргелелди «ооң удуртукчузу» Тыва Республиканың Чазак Даргазының Күрүне-эрге-хоойлу эргелелиниң начальниги башкараар болгаш ооң-биле кады Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцелярия удуртукчузунуң ораакчызы болур, ону Тыва Республиканың Чазак Даргазы томуйлаар болгаш ажилындан дүжүгөр.

4.3. Эргелел начальнигинден өске ук эргелелдиң ажилдакчыларын эргелел начальнигиниң кирип келгенин езугаар Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу ажылга томуйлаар болгаш ажилдан үндүрер.

4.4. Эргелел килдистериниң ажилдакчыларының ажил-чорудулгазын доктааткан чурумну езугаар килдистер начальниктери (удуртукчулары) боттандыраар.

4.5. Эргелел начальниги:

4.6.1. Эргелелдиң ажил-чорудулгазының нити удуртулгазын боттандыраар болгаш бо Дүрүмнү, Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның өске-даа эрге-хоойлу актыларын езугаар эргелелге дааскан сорулгаларны күүседире дээш бот-харысалгалыг болур.

4.6.2. Эргелел структуразының болгаш штаттыг ажилдакчыларының санының талазы-биле саналды Тыва Республиканың Чазак Даргазынга кириер;

4.6.3. Эргелел ажилдакчыларын шаңнап-мактаар болгаш оларга хемчег онаар дугайында саналды Тыва Республиканың Чазак Даргазынга болгаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының

Канцеляриязының удуртукчузунга кириер;

4.6.4.Эргелелди күрүне эрге-чагырга органнарынга, тус чер бот-башкарылга органнарынга, өске-даа органнарга болгаш организацияларга төлээлээр;

4.6.5.Эргелелдин ажил-чорудулгазының түнелдериниң дугайын Тыва Республиканың Чазак Даргазынга доктаамал дыңнадыр;

4.6.6.Бо Дүрүмге, Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазаның өске-даа эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр өске-даа эргелерлиг болгаш хүлээлгелерлиг болур.

4.7.Бо кезектиң 4.6 пунктузунда айыткан бүрүн эргелерни боттандыраар сорулга-биле эргелелдин ажил-чорудулгазынга эргежок чугула документилерни болгаш медээлерни алыры-биле эргелел начальниги чогуур органнардан, организациялардан болгаш албан-дужаалдыг кижилерден айтырар, негелде кылыр эргелиг.

4.8.Эргелел начальниги кезек үеде (шөлээлзэнде, командировка үнгенде, ажилдаар аргазын чидиргенде болгаш өске-даа) ооң эрге-хүлээлгелзин эргелел начальнигиниң оралакчызы күүседир.

4.9.Эргелелдин медээ, материал-техниктиг болгаш транспорт хандырылганын, а ол ышкаш эргелел ажилдакчыларының социал амыдырал хандырылганын Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы болгаш өске-даа чогуур органнар (структуралар) болгаш организациялар харылаар.

5.Херек эмгелели

5.1.Дугуржул, чуугаалажыры-биле эргелелде кириген документилерни оларның келген үезин барымдаалап көөр.

Эргелелге келген болгаш экспертиза чорудары негеттинип турар документилерни эргелелге бүртүкээр.

Документилерге эргелелдин өмүнээзинден эргелел начальниги, а ол кандыг-бир чылдагаан-биле чокта—эргелел начальнигиниң оралакчызы ат салыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазаның эргелел-биле дугуржуру-биле кириген эрге-хоойлу актыларының төлевилелдерин ажил хүнүнден ашпас хуусаада көөр, а чамдык таварылгаларда оларны эргелел начальниги долу үш ажил хүнүнден эрттирбей көөр.

Эргелелге дугуржуру-биле кириген хоойлужулга актыларының төлевилелдерин дүрүм

езугаар 15 ажил хүнү хуусаада боттандыраар, а улуг хемчээлдиг документини (машинкага парлаан 10 арындан хөй) экспертизага кириген таварылгада ону эргелел начальниги долу 5 ажил хүнүнден эрттирбей көөр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазаның өске албан документилерин күүседир хуусаазынга даалга (документилерге резолюция салып) тодаратпаан болза, оларны бүртүккөн хүнден бир ай хуусаа иштинде күүседир.

Албан документилериниң хемчээли улуг эвес (машинкага парлаан бир арындан ашпас) болза база оларның күүседикчилеринге эрге-хоойлу айтырыглары чокта, эргелелге келген хүнүнде демдеглеп күүседир.

5.2.Албан документизиниң төлевилелинге хамаарыштыр эргелелдин талазындан шүгүмчүлел, сагындырыг үнүп келзе, чедир ажилдап кылыры-биле күүседикчиге эгидер. Сагындырыгны эткен соонда чедир ажилдап кылган документ төлевилелдин эргелелге чуугаалажып көөрү-биле катап эгидер болгаш катап бүртүкээр.

5.3.Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазаның эрге-хоойлу актыларының төлевилелдери, Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазаның хоойлужулга инициативазы кылдыр Тыва Республиканың Улуг Хуралынга кирип турар хоойлужулга актызының төлевилели онза нарын апарза, оларны эргелел начальниги юридиктиг немелде экспертиза кылдырыры-биле Россия Федерациязының Шүүгү яамызының Тыва Республика талазы-биле девискээр органынче чорудар.

Эргежок чугула апарза, Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазаның хоойлужулга инициативазы кылдыр Тыва Республиканың Улуг Хуралынга кирип турар хоойлужулга актыларының төлевилелдерин немелде лингвистиг экспертиза кылдырыры-биле эргелел начальниги Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының чогуур структуразынга кириер.

6.Эргелелди эде организастаары болгаш дүжүрери

Эргелелди эде организастаарын болгаш дүжүрерин Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шиитпирин езугаар, Россия Федерациязының болгаш Тыва республиканың амгы күштүг хоойлужулгаларынга дүүштүр боттандыраар.

Эргелелди эде организастаарын болгаш дүжүрерин Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шиитпирин езугаар, Россия Федерациязының болгаш Тыва республиканың амгы күштүг хоойлужулгаларынга дүүштүр боттандыраар.

Эргелелди эде организастаарын болгаш дүжүрерин Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шиитпирин езугаар, Россия Федерациязының болгаш Тыва республиканың амгы күштүг хоойлужулгаларынга дүүштүр боттандыраар.

Эргелелди эде организастаарын болгаш дүжүрерин Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шиитпирин езугаар, Россия Федерациязының болгаш Тыва республиканың амгы күштүг хоойлужулгаларынга дүүштүр боттандыраар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызының айтырыглары

Тыва Республиканың Чазак Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазы органнарының системазының болгаш тургузуунун дугайында» январь 20-де №7 Чарлыгыга дүүштүр **ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:**

1) Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызы Тыва Республиканың турум сайзыралын хандыраарынче угланган чаңгыс аай күрүне политиказын боттандыраар, ооң иштинде Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле кады девискээрниң экономиктиг политиказының кол принциптерин ажилдап кылыр күүсекчи эрге-чагырга органы болур дээрзин доктаадыр.

2) Яамы ооң хайгааралында Тыва Республиканың Тарифтер албанының, Тыва Республиканың Өнчү-хөреңги башкараар агентилелиниң, Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг харылзааларын, инновациязын болгаш инновациялыг ажил-чорудулгазын боттандыраар агентилелдин ажил-чорудулгазын башкараар болгаш контролдаар.

3) Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызы Россия Федерациязының Үндезин Хоойлузунга, Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунга, бо хүнде күштүг хоойлужулгага даянып, оларның күүселдезин боттандырып, дараазында хүлээлгелерни күүседир:

1) Тыва Республиканың турум сайзыралын хандыраарынче угланган күрүне политиказын ажилдап кылырынга болгаш чорударынга, ооң иштинде Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының сонургалдыг органнары-биле кады девискээрниң экономиктиг политиказының кол принциптерин ажилдап кылырынга киржир;
2) Тыва Республикада күрүне эрге-чагыргазының органнарының тус чер бот-башкарылга органнары-биле болгаш организациялар-биле ажил-чорудулганы башкарылганын, механизмдеринин дээштиин үнелээр, оларның удуртукчу сорулгаларын үндезин болдурган индикаттыг башкарылга методун ажыглаар;

3) Тыва Республиканың экономиказын индикаттыг планнаашкыга үндезилеп, Тыва Республиканың социал-экономиктиг сайзыралының приоритеттиг угланышкынарын боттандыраар;

4) Тыва Республиканың экономиктиг байдалын анализтээр база Тыва Республикада күрүнениң тургузууг, инвестиция политиказын боттандыраарын принциптеринге, хевирлеринге болгаш аргаларына үндезиннерни тодардыр саналдарны кириер;

5) Тыва Республиканың социал-экономиктиг сайзыралының Программаны боттандыраар, Тыва Республиканың

экономиктиг болгаш социал сайзыралының айтырыгларны шиитпирлээр яамыларның база Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының, организацияларның ажил-чорудулгазының методиктиг удуртулганы болгаш башкарылганын чорудар;

6) Республиканың сайзыралының программаларын болгаш прогнозтарының эртем талазы-биле деңгелин болгаш үндезилеп бедидер, Тыва Республиканың девискээринге бүдүрүкчү күштерни чогуумчалы-биле таарыштыр тургузар;

7) Тыва Республиканың экономиктиг харылзаалар, хереглекчи рынок талазы-биле күрүне политиказын ажилдап кылыр болгаш боттандыраар;

8) Организацияларга даштыкы инвестицияларны хаара тударынга деткимчени көргүзээр; инвестиция адырынга саң-хөө организацияларының кады ажилдажылганын башкараар хемчеглерни боттандыраар;

9) Тыва Республикада даштыкы экономиктиг харылзааларны удуртуп-башкараар;

10) Тыва Республиканың экономиказын мобилизастап белеткээр талазы-биле күрүне политиказын ажилдап кылырынга болгаш боттандыраарыга киржир;

11) Бодунун шиитпирлээр айтырыгларының иштинге инновастыг ажил-чорудулга талазы-биле күрүне политиказының үндезиннерин ажилдап кылыр, бо адырга күрүне башкарылганын боттандыраар;

12) Тыва Республиканың күрүне башкарылга органнарынга болгаш муниципалдыг каттыжышкынарынга информас-коммуникастыг системаны хевирлээр;

13) Тыва Республикада өртөк-үне, экономиктиг үндезилеттинген өртөктер, тарифтер талазы-биле чаңгыс аай күрүне политиказын хевирлээринче угланган хемчеглерни боттандыраар.

4) Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызының сайыдынга 2 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5) Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызының аппарат ажилдакчыларының ниити санын 25 кижиге болурун доктаадыр.

6) Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызының ооң аппаратадан Кызыл хоорай, Чүлдүм, 18-ке тургузар дээн саналы-биле чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай, 2005 чылдын январь 20, №81.

Тыва Республиканың Үлетпүр яамызының айтырыглары

Тыва Республиканың Чазак Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазы органнарының системазының болгаш тургузуунун дугайында» январь 20-де №7 Чарлыгыга дүүштүр **ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:**

1) Тыва Республиканың Үлетпүр яамызы Тыва Республиканың чаңгыс аай күрүне политиказын боттандыраар күүсекчи эрге-чагыргазының бодунун шиитпирлээр айтырыгларының аайы-биле Тыва Республиканың бүдүрүлгө, арга-арыг бүдүрүлгезинин комплекзин күрүне башкарылганын боттандыраар, ол ышкаш Тыва Республиканың бо угланышкын-биле ажилдап турар яамыларын удуртуп-башкараар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа органнары болур дээрзин доктаадыр.

2) Тыва Республиканың Үлетпүр яамызы Россия Федерациязының Үндезин Хоойлузун, Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузун, бо хүнде күштүг хоойлужулгага үндезилеп, оларның күүселдезин бот-тускайлаң чорутушаан, дараазында хүлээлгелерни күүседир:

1) Тыва Республиканың үлетпүр, арга-арыг үлетпүр комплекзинин талазы-биле күрүне политиказын хевирлээр болгаш боттандыраар;

2) Яамының башкарылганын адаанда үлетпүр адырларының хөгжүлдезин дээштиг болурун, турум

ажылдаарын чедип алыр сорулга-биле Тыва Республиканың яамылары болгаш күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа органнарының ажил-чорудулганын аайлап-башкараар;

3) Үлетпүр, арга-арыг үлетпүрүнүн комплекзинин Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлуларының күүселдезин хандыраар;

4) Экономиканың болгаш Тыва Республиканың чурттакчы чонунун одалга-энергетиктиг курлавырларга херегелдин хандыраар, оларны утка-шынарлыг болгаш айыыл чок ажылгаарын организастаар;

5) Яамының башкарылганын адаанда Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизинде бүдүрүлгелерин эде чаартылганын доктааткан чурум езугаар организастаар болгаш контролдаар.

3) Тыва Республиканың Үлетпүр яамызының сайыдынга 2 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

4) Тыва Республиканың Үлетпүр яамызының аппарат ажилдакчыларының ниити санын 11 кижиге болурун доктаадыр.

5) Тыва Республиканың Үлетпүр яамызының ооң аппаратадан Кызыл хоорай, Калинин, 18-ке тургузар дээн саналы-биле чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай, 2005 чылдын январь 20, №82.

Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызының айтырыглары

Тыва Республиканың Чазак Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазы органнарының системазының болгаш тургузуунун дугайында» январь 20-де №7 Чарлыгыга дүүштүр **ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:**

1) Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызы тудуг, архитектура, хоорай тудуу, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый талазы-биле чаңгыс аай күрүне политиказын болгаш күрүне удуртулганын боттандыраар күүсекчи эрге-чагырга органы болур дээрзин доктаадыр.

2) Яамы ооң башкарылганын адаанда Тыва Республиканың чуртталга болгаш коммунал ажил-агый агентилелиниң ажил-чорудулганын аайлаштырып башкарып контролдаар.

3) Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызы Россия Федерациязының Үндезин Хоойлузун, Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузун, бо хүнде күштүг хоойлужулганы үндезин кылып, оларны боттандыраары-биле дараазында хүлээлгелерни бот-тускайлаң күүседир:

1) Чурттакчы чонун, күрүнениң болгаш муниципалдыг органнарының тудуг болгаш чуртталга-коммунал хандырылгаларына херегелдинче, республиканың чурттакчылыг черлеринин турум амыдырал хандырылганын кадагалаарынче угланган тудуг, архитектура, хоорай тудуу, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый талазы-биле күрүне политиказын боттандыраарын ажилдап кылыр болгаш хандыраар;

2) Тудуг организацияларының техниктиг чепселенишкенин чорудар, үлетпүр бүдүрүлгелеринин тудуг материалдарын чаартыр, тудуг үезинде энергетиктиг болгаш ажылчы чарыгдалдарны, курлавырлар ажылгалын эвээжедир, инвестиция хуусаазының үргүлчүлээшкенин кызырар, капиталдыг тудуг база ажылгал херегелдерин шынарлыг болгаш амгы үениң тудуг материалдары-биле хандыраар талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылыр болгаш боттандыраар;

3) Бодунун шиитпирлээр айтырыгларының кызыгаарына тус чер бот-башкарылга органнары-

биле кады чуртталга болгаш коммунал ажил-агыйының чуртталганын ону бот-саарылгаже шилчилдиге, идегелдиге турум ажил-биле деткимче дузазы-биле боттандыраар база монополизацияны узуткаар, чижилгелиг байдалды тургузар талазы-биле хемчеглерни боттандыраар;

4) Чурттакчы чонун чурттаар оран-сава-биле тускай сорулгалыг программаларны чедингир негелделер езугаар, ооң иштинде ипотекалыг чээли хевирлээрин ажилдап кылырынга болгаш боттандыраарыга киржир;

5) Күрүнениң хоорай тудуунун политиказын ажилдап кылырынга болгаш боттандыраарына киржир;

6) Бодунун шиитпирлээр айтырыгларының иштинге тудуг, чуртталга болгаш коммуналдыг комплекстерин аайыыл чок, турум болгаш дээштиг ажилдаарын хандыраар ажил-чорудулганы башкараарын, удуртурун, контролдаарын болгаш хайгаараарын хандыраар;

7) Тудуг, чуртталга болгаш коммуналдыг комплекстерге күрүне өнчү-хөреңгизин дээштиг башкараарын хандыраар;

8) Тудуг, чуртталга болгаш коммунал комплекстеринге күрүне политиказын боттандыраар талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле, оларның девискээрлерде салбырлары-биле доктааткан чурум езугаар кады ажилдажылганы чорудар.

4) Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызының сайыдынга 2 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5) Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал яамызының аппарат ажилдакчыларының ниити санын 12 кижиге болурун доктаадыр.

6) Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызының ооң аппаратадан Кызыл хоорай, Красноармейская, 76-га тургузар дээн саналы-биле чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдын январь 24-те № 113 Чарлы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Күрүне-эрге-хоойлу эргелелиниң СТРУКТУРАЗЫ

Эргелел начальниги		
Эргелел начальнигиниң оралакчызы		
<p>Норма эрге-хоойлу актылар төлевилелдериниң эрге-хоойлу экспертиза килдизи</p> <p>Килдис начальниги—1 Килдис начальнигиниң оралакчызы—1 Кол специалист—1</p>	<p>Тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады ажилдаар, хоойлу төлевилели чогаадыр килдис</p> <p>Килдис начальниги—1 Килдис начальнигиниң оралакчызы—1 Кол специалист—1</p>	<p>Норма эрге-хоойлу актылары очулдураар, анализтээр, системажыдар килдис</p> <p>Килдис начальниги—1 Кол специалист—1</p>

Республиканың Хереглекчилер эвилелинде

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИНГЕ ДҮҮШТҮР САЙГАРЛЫР

Бо чылдың январь 27-де республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң төлээлериниң чыл түңнели үндүргөн хуралы болуп эрткен. Хуралга “Социал ажылдарны дүргедериниң талазы-биле хемчеглер болгаш көдээ чурттакчыларның хандырылганын экижидеринге хереглекчилер кооперациязының ролун бедидер талазы-биле сорулгалар дугайында” илеткелди республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы З.А.Шишигина кылган.

Хуралдың ажылынга ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Ш.В.Кара-оол, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы М.Х.Самойлов олурушканнар. Хуралды республиканың Хереглекчилер эвилелиниң даргазы, ТР-ниң Хойлуужудулга палатазының депутаты Х.Д.Монгуш башкарып эрттирген.

2004 чылдың июльда республиканың Хереглекчилер кооперациязы 80 чыл юбилейин демдеглеп эрттирген, ооң-биле хол-баштыр Тываның Россияның составына каттышканының 60 чылын, Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 90 чылы капсырлашкан. Зинаида Анатольевна бодунуң илеткелдинге, юбилей — ол чүгле байырлары эвес, күш-ажылчы түңнелдерни үндүрүп, сорулгаларны салырының бир хевир болганын демдеглээн.

Эрткен чылын республиканың кооператорлары багай эвес көргүзүлгелерни чедип алган. 2004 чылда ниити бүдүргөн продукцияның хемчээли 286 млн.рубль болган, 2003 чыл-биле деңнээрге, 112,5 хуу өзүлделиг. Хөй-ниитиниң кемненилге черлеринде 17 столовая, 5 кафе-бар, бир ресторан, 12 чайгы кафе ажылдап турар. Оларның ниити сайгарылгазы 19,6 млн.рубль болган, 2003 чыл-биле деңнээрге, 121,7 хуу болган. Хереглекчилер ниитилелдеринде 12 садыг дүн-хүн чок, 47 садыг узаткан хүн чурумунда ажылдап турар.

рүп үндүрериниң шынарын экижиткен болгаш ассортиментин калбарткан. Аъш-чем комбинаты ногаадан продукция бүдүрүп үндүрериниң чаа дериг-херекселдерин садып алган.

Белеткел ажил-чорудулгазын боттандырап талазы-биле хереглекчилер кооперациязының системазы улуг кичээнгейни угландырып турар, көдээ черлериниң чурттакчылары боттарының артыкшылдыг продукциязын хереглекчилер ниитилелдеринге дужагаш, эвээш орулганы өг-бүлө бюджетинге кирип ап турар. Ынчангаш кооператорлар садыг бүрүзүн, садыг-белеткел пунктузу кылдыр тургузуп, кижилер бүрүзү артыкшылдыг продукциязын дужагаш, ооң орнунга хереглээн бараанын ап алып аргазын тургускан. Кылып чоруткан ажилдың түңнелинде

чурук тырттырары, ыяш, сиген белеткели дээш, оон-даа өске. Чүгле эрткен чылын телевириг ачы-дузаның 97 пунктуларын ажиткан, ооң иштинде 33 — амыдыралчы, 38 пунктулар садыг ачы-дузанын чедирип турар. Оон бараан саарылгазынга немештир 23,0 млн.рубль кирген.

Хереглекчилер эвилели социал адырны сайзырадырында улуг кичээнгейни угландырып турар. Кызыл хоорайда эң дээр садиктерниң бирээзи “Рябинканы”, республикада эң-не көскү черде турар урулгар дыштаныр лагерь “Орленокту”, Дус-Хөлде профилакторийни камгалап арттырган болгаш ажылдап турар.

Бо хүннерде кооператорларның кол сорулгазының бирээзи — көдээ черге садыгны ол суурнун

шүгүмчүлээн. Ол дээрке келир үеде хереглекчилер кооперациязының стратегтиг шугуму болур дээрзин демдеглээн. Хереглекчилер ниитилелдерин шуптузу-ла эки ажылдап турар деп чугаалап болбас. Амгы үеде саң-хөө талазы-биле нарын байдалда Чеди-Хөл, Таңды, Мөңгүн-Тайга, Кызыл кожолары турар. Чаа тургустунган Туранның хоор-позунда, “Мажалык” сельхозпозунда, Тере-Хөл кожозунда шиитпирлээр айтырылгар дыка хөй.

Хуралга Бай-Тайга, Эрзин, Кызыл кожоларының даргалары М.Ч.Салчак, Р.Х.Мижит, Б.Т.Өкей болгаш өскелер-даа санал берген. ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Ш.В.Кара-оол бодунуң чугаазына Эрзин кожозунун

амыдыралының төвү кылдыр тургузарын чедип алырын Зинаида Анатольевна илеткелдинге демдеглээн. Садыгдан чүгле хереглээн бараанын садып алып эвес, чылыг шайны ижи, солунну номчуп, телефон-биле чугаалажып, чагыгны кирип, бодунуң артыкшылдыг продукциязын дужаап дээш, оон-даа өске.

Хереглекчилер эвилелиниң системазының дыка хөй удуртукчулары үениң негелдезинге дүүштүр ажил-чорудулгазын эде тургузуп, барааның ассортиментиин көвүдөдип тургаш, садыг хандырылганының культуразын бедидип, немелде курлавырларны тывар дээш улуг ажилды чорудуп турар. Оларга Чадаананың хоорпо (Р.Д.Деге), Каа-Хемниң (Н.Ф.Чернышева), Эрзинниң (М.Х.Мижит), Бай-Тайганың (М.Ч.Салчак) кожолары, Арыг-Үзүүнүң сельхозу (Э.Л.Мандан-оол) хамааржыр.

Зинаида Анатольевна бодунуң илеткелдинге кадрлар айтырынында онза кичээнгейни угландырган. Бо системада бодунуң өөредилге чери бар-даа болза (эрге-хоойлу техникуму), кадрлар айтыры чидии-биле тургустунуп турар. Ниитизи-биле хереглекчилер кооперациязында 2 муң хире кижилер ажылдап турар, чамдык кижилерниң эртем-билини ажылдап турар эрге-дужаалына дүүшпес, бухгалтерлер, экономистер чедишпес, чамдык хереглекчилер ниитилелдериниң даргаларында дээди эртем чок кижилер ажылдап турар дээш, оон-даа өске чүүлдерни айткан.

Чамдык удуртукчулар ачы-дуза чедирилгезиниң адырын түр үениң айтыры кылдыр көрүп турарын З.А.Шишигина шыңгы

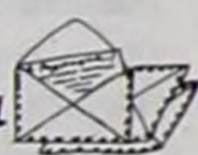
даргазы Мижиттиң саналын деткээн. Чаа кээп турар дериг-херекселдерниң 70 хуузу хереглекчилер кооперациязында барып турар. Бир эвес ол дериг-херекселдерни чедир аягылапайн турар болзувусса, ол багай дээрзин демдеглээн. Чазактын талазындан Эрзинге ачык рынокту тургузарына 700 муң рубль, Барыин-Хемчиктиң “Мажалык” сельхозпозунга дериг-херекселдер садып алырына 5,300 муң рубль-биле, Каа-Хем кожозунга дериг-херекселдер садып алырына деткимче бергенин демдеглээн.

Хуралдың сөөлүндө республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң эрткен чылгы ажилының түңнелин үндүргөн. Ажыл-агыйның ачыктыг чорудулгазы дээш Чадаананың хоорпозунга (Р.Д.Деге) бирги черни тывыскан. Ийги, үшкү черлерни Каа-Хем, Бай-Тайга кожолары алганнар. Садыг ажил-чорудулгазының талазы-биле бирги черни Арыг-Үзүү сельхозу (Э.Л.Мандан-оол) алган. Ийги, үшкү черлерни Эрзин кожозу, “Горкоопторг” КХЭ-ге тывыскан. Хөй-ниитиниң кемненилгезиниң талазы-биле бирги черни “Оникс” КХЭ-ге (О.Д.Кужүгет) тывыскан. Ийги, үшкү черлерни Чадаананың хоорпозу, Каа-Хемниң кожозу алганнар. Бүдүрүлгө ажил-чорудулга талазы-биле бирги черни Бай-Тайганың кожозунга (М.Ч.Салчак) тывыскан. Ийги, үшкү черлерни Каа-Хем кожозу, “Аржаан” КХЭ алган.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: хурал үезинде. Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Чагаалар аразындан

АМЫДЫРАЛЫНГА КЫЗЫМАК, ТУРА-СОРУКТУГ

Мен бо чүүлүмге бистиң келир үеде салгалывысты кижизидип, өөредип чоруур башкы кижилер дугайында бижикседим. Аравыста эскертинмес-даа бол, бодунуң хүлээлгезин ак сеткилди-биле күүседип чоруурлар хөй. Ындыгларның санына Чанзан Светлана Сады-ооловнаны хамаарыштырып болур.

Ол Чыраа-Бажы ортумак школында 22 чыл иштинде орус дыл болгаш чогаал башкылап ажылдап чоруур. Башкының онзагай талазы — тура-соруктуу, амыдыралына кызымаа, туруштуу, бергелерге торулбазы, кылган чүүлүн эчизиге чедирери.

Доостурган өөреникчилеринден 3 кижилер мөңгүн медаль-биле дооскан, дыка хөй урулгар Тывада болгаш соңгаар хоорайларда дээди өөредилге черлеринде өөренип, чылдан чылче бьжыг билигил, төлөптиг кижилер бооп ажылдап чоруурлар. Светлана Сады-ооловнаның изин истеп, соон салгап, ооң 6 өөреникчизи дыл башкылары болуп, өөренири өөренип, ажилдаары ажылдап чоруур. Ол — амгы үеде школада 10-гу класстың удуртукчу башкызы. Класында 29 өөреникчи бар. Оларның ада-иелери-биле сырый харылзаалыг, кижилер бүрүзүгө кичээнгейлиг, негелделиг. Солун класс шақтарын, ужуражылгаларны, маргылдааларны эрттирип, бьжыг корум-чурум дээш туржуп ажылдап турар. Ооң эргелекчилээни орус дыл кабинети школада эң дээр дериттинген кабинет болуп турар.

Башкы болурундан аңгыда, 3 уругунун иези, төлөптиг ава. Улуг уруу Айлана Новосибирскиниң эмчи колледжизин дооскаш, улаштыр академиязында өөренип турар. Ортун оглу Буян — ТКУ-нун студентизи, хостуг хүрешке спорт мастеринге кандидат, а бичинизи Мерген 9-ку класста өөренип турар база-ла кожуун, республика чергелиг эртип турар дзюдо, хостуг болгаш тыва хүрешке, шыдыраага шаңналдыг черлерни ап чоруур.

Уругларның спортка хандыкшылы — ада-иезиниң үлегери. Өөнүң ээзи Анатолий Иргитовичиниң алыс чурту — Бай-Тайга. Ол база дээди эртемниг, школада күш-культура, валеология башкылап турар. Ада-ие уругларын бичи турда-ла эдертипкен, кады бола маргылдаалап чоруурун суурнун чону билер.

Көдээ кижилер мал чокта канчал чурттаар. Өг-бүлө мал-маганны азырап, огородун тарып, катчимизин варенье-леп, мөөгүзүн дузап, чылдың-на сиген-ширбилин кезип, белеткеп ап турар. Светлана Сады-ооловна-биле чугаалашкаш, ооң чазын-чайын 5 шақта туруп, инектерин саап, сүдүн тыртып, өремезин, саржаан белеткеп ап, а дүне 1-2 шакта чедир кичээлдеринге белеткенип турарын дыңнааш, магадап-даа ханмас мен.

Тура-соруктуг, бөдүүн башкы, үлегерлиг ава амыдыралын холдан салбайн, чонунга бараан болуп ажылдап чоруур.

Дибора ДОНГАК. РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергини.

Эрткен чылдан эгелээш бараан сайгарылгазының структуразы дыка өскерлип оор. 2000-2001 чылдарда бараан саарылгазына аъш-чем продуктулары, хлеб, бирги чергениң хереглелдин барааннары колдап турган болза, 2004 чылда чиик үлетпүрүнүң, ажил-агый болгаш культурага, эт-сепке хамаарышкан барааннары хереглекчилер күзелди-биле садып ап турар.

Сөөлгү үш чылда хереглекчилер системазының үлетпүрү турум ажылдап турар. 2004 чылда үлетпүр бүдүрүлгелери 62,2 млн.рубльдин барааныг продукциязын бүдүрүп үндүргөн. 2003 чыл-биле деңнээрге, 15,1 млн.рубль хөй. Сөөлгү беш чылда ногаадан консервалаан продукцияны бүдү-

2004 чылда белеткел ажилдарының сайгарылгазындан 27,6 млн.рубль кирген.

Республиканың хереглекчилер кооперациязы яды-түрөңги болгаш ажил чок чорук-биле демиселдин үндезининге эртем-практиктиг конференцияны эрттирип, ооң стратегтиг хөгжүлдезин ажылдап кылган. Ажил-агый чорудулгазы-биле катай чаңылчываан чаа социал адыр ынчаар тургустунуп келген. Бо адыр колдуунда куруг черден эгелээн. Бо хүннерде хереглекчилер кооперациязы 50 ажыг хевирниң телевириг ачы-дуза чедирилгезин чурттакчы чонга көргүзүп турар, чижээлээрге, идик-хепти септеп, даарап, бьжып, амыдыралга ажыглаар нарын техниканың септелгези,

САЛЧАК ТОКАНЫҢ ТӨӨГҮЛҮГ НАМДАРЫ

(Уланчызы. Эгези №9 "Шында").

1912 чылдың февраль 12-де Кыдатка Синхай революциясы тиилеп, маньчжурларның ызыгуу салгаан төрөзү дүшкөн, Кыдат республика тургустунган. Кыдатка болган революция Моолга Бээжинниң (Пекинниң) чагыргазындан чик хосталырынга дузалаан. Урянхай ноянар Россияның хайгааралык кирерин дилээн өргүүделдерни Ак хаанның адынга кириген. 1913 чылдың ноябрь 5-те орус-кыдат угуулгада Урянхай крайны Даштыкы Моолга кири санаваан. Россияның сөөлгү императору Николай II даштыкы херектер сайыды С. Д. Сазановтуң Урянхайны хайгааралга алыр дугайында илеткелинге 1914 чылдың апрель 4-те "чөпшээрештим" деп ат салган.

1917 чылдың октябрь 25-те (ноябрь 7-де) Россияга күрүне эргилдези болган. В. Ленин баштаан большевиктер партиясы эрге-чагырганы холга алган. Дараазында чылын Россияга хамааты дайыны кыптыгып үнгөн. Оң чалбыжы меңгилерлиг Саян дагларын ажып, Урянхайның девискээринге чаптылып, Каа-Хемге база чеде берген.

Ынчан Каа-Хемниң орус чону база ийи аңгы бөлүккө чарлы берген. Бир талазында – кызыл партизаннар, оларны ядылар, өске талазында – ак шериглер, оларны байлар деткип турганнар. Партизаннарны Сергей Кочетов биле Сергей Хлебников олар баштап, Евстигней Михайлов, Степан Михайлов (Чолдак-Степан) болгаш өскелер-даа ак шериглерниң талазын тырткан. Тас-Баштыгының болдары, оң иштинде Тывыкы дээр ышкаш ядылар боттары дег орус эш-өөрү-биле кады кызыл партизаннарның талазын кирген.

Партизаннар Каа-Хемден чорупканда, Сарыг-Сепке Мыкылай (Николай) деп кижиче келген. Оң чугаазын сонуурган дыңнаар дээр кижилер чыгып келгеннер.

— Дыңнаарам, эргим эштер, шупту билип алыңар – деп, Николай чугаалаан. — Яды араттар долу эрге-шөлээни холга алды, а байларның төрөзи төндү. Силер биле бис ышкаш яды кижилерге магалыг-чаагай үе келди. Ол бүгүн Совет Россияда эш Ленин баштаан большевиктер намы хайырлаан.

Бо сөстөр яды өг-бүледен үнгөн Тывыкының угаан-медерелинге болгаш сагыш-сеткилинге кедергей-ле тааланчыг, өөрүнчүг, шаг-төрө өскерилген, чыргалдың чырык хүнү үнүп келген дег болган. Оң чугаазын ол улам кичээнгелиг дыңнап, дүжүм бе, дүлүм бе деп бодап, боду дег эш-өөрүндөн шын-мегезин ылавылап айтырып-даа турган. Ол хүнден эгелээш, ажылын кылчып берип турганы байларны, ылаңгыя Чолдак-Степанны, көөр хөөн чокталы берген.

4. "1922 чылда Кызылга келген мен"

(С.К. Токаның долчу намдарындан)

Совет эрге-чагырга Урянхайга тиилээн соонда, 1921 чылдың август 14-те Суг-Бажынга ТАР-ның тургустунганын чарлаан. Ам Тыва совет протекторат апарган. Оң найысылалы Хем-Белдири (Кызыл) болган.

Тывыкы Хем-Белдинге келгеш, чаа чазак чериниң чарылга шеринге кирген. Оларны шериглер деп санаары берге: идик-хеви

янзы-бүрү, ынчалза-даа мүн-не беш октуг ланчылыгы. Чарылга шерин он шаа өглерге чурттап турган. Чарылга шериниң кылбас чүвези-ле чок: шагдаларнын, шериглерниң хүлээлгезин күүседип, үндүрүг чыып, аш-чем кылып, сөөртүкчүлөп, чылгычылап турган. Үндүрүг хавыраарда акша азы мал-маган кылдыр чыыр, янзы-бүрү айбы күүседир, байысаар кижилер келдирер, ол-боже чарылгалаар, оон ыңай садыг-жылар келирге, барааннарын диизелээр, каайлызын хавыраар, аңаа-маңаа таңнылдаар, сайыттар кайы-бир черлерге чоруптарга, оларны үдел, аш-чемин, арага-дарызын таарыштырар, аш-хөлүн ажаар дээр черле канчамас дээр.

1922 чылда тыва күрүне чаа-ла бут кырынга туруп олурган. Оң бодунуң саң-хөөзү-даа, ажыл-агыйы-даа, бижии-даа чок. Ол үеде тыва чазак ийи-үш чаңгыс каат бажыңнарлыг, Эрбектен көжүрүп эккелген өглерлиг, үндүрүг кылдыр хавырган каш мал-маганның, "Чүгле ТАР-га ажылаар" деп демдектеп каан совет акша, моол бижик ажылап турган. Моол бижикти шаандагы ноянар, дүжүмөттөр болгаш ламалар билер ужуң баштайгы дээрзинде олар ТАР-ның күрүнезин, намын болгаш хей-ниити организацияларын удуртуп келген.

1921 чылдың август 16-да Суг-Бажынга Таңды-Тыва республиканың Төп Чөвүлелиниң (Чазааның) даргазынга Монгуш Хайдып оглу Буян-Бадырны соңгаан. Дараазында чылдарда Таңды-Тыва республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң даргазынга база даштыкы херектер сайыдынга Маады Далай оглу Лопсан-Осур, оң соонда ол-ла эрге-дужаалга Салчак Идам-Сүрүң, Соян Оруйгу болгаш өскелер-даа ажылдап турган. ТАР-ның Биче Хуралын Куулар Дажы оглу Дондук, Монгуш Нимажап, Адыг-Түлүш Хемчик-оол олар даргалап турган. Бо кижилер эртем-билиглиг, моол бижикти эки билер, удуртукчу арга-дуржулгалыг болгаштың Тываның чаа күрүнезин удуртуп политиктиг салым-чолдуг болганнар.

Чазактың чарылга шерин Хомду дайынының киржикчизи Тактаң-Маадыр командылап турган. 1922 чылдың күзү. Тактаң-Маадыр Тывыкыны кел деп алгаш, айтышкын берген: "Адаккы кожууннардан үндүрүг хавырып чоруур сен. Шокар өртээлге аш эзертедип алыр эвес сен бе. Даң бажында улаачы-биле кады шаап үнер силер. Кым, чүнү канчаарын мында бижип каан. Бо бижикти кожуун бүрүзүңгө көргүзөр сен".

Үндүрүг хавырыкчызы Тывыкы Хем-Белдинден айткангаш, Элегес таварааш, Бай-Булуң өртээлинге доктааш кынгаш, кежээликте Оттук-Дашка чеде берген. Оң соонда айттарны алды катап солуп, ынча хире өртээлдерни солуп чорааш, Даа кожууннуң даргазы Сонам-Байырга чеде берген. Улуг-чаагай, маңган ак өгдө саадаан, каас-коя кеттинген дүжүмөт Тывыкының сунганы дүрүп каан саазынны көрүп олуруп-олуруп, адак соонда чугааланган: "Бир шарыны Ийи-Талда Кара дарга ап бээр дээрди. Он кечим шайны Кара-Туруг баарында Ташпыраа чыып бээр дээр-дир. Чүс диинни-Сарыг-Холда... Өглерге хонуп алгаш, даң бажында эгеле..."

Дарга бижикти Тывыкыга дедир сунган. Ынчан ол мындыг дилег кылган: "Мен бо черлерни-

даа, кижилерни-даа билбес-тир мен. Бо үндүрүглерни хөделдеринерге хавырткаш, меңээ дамчыдып берип болур силер бе?" Харызынга кожуун даргазы хорадап, Тывыкыны са кончуп үнгөн: "Амыр-ла чүве-дир сен! Бодунуң хүлээлгени өскээр чууй каарың ол бе? Кожуун даргазының өске кылыр ажылы чок деп бодадың бе? Ох, шагны-даа! Кызылдар тоянчыларны күткүргө, олары чүже-даа шурай бээринге белен. Кымның-биле чугаалажып турарыңны билип тур сен бе? Бодуну көрдүм: союздак кедип алган, а буттарыңа чүл? Эх сени, шалбаа дуруазын!"

Тывыкы бодун пат боорда туттунуп, бодунуң арын-нүүрүн оскунмас дээр оожум харыылаан: "Кандыг-чүү-даа болза, чазактың чарылгачызы-дыр мен. Хүлээлгем күүседип чор мен. Мени кыжырбаңар. Дарга хиренерде чөгөнчидир силер". "Моон үн!" — деп демгизи алгырган. — Силер ышкаш чүвөлөр мени өөрөдир болза, Хемчиктиң суу дедир ага бээр". Тывыкы база хорадай бергештиң кожуун даргазын чаа сөглөп, үндүрүг чыгдынмаза хары-салганы деңге үлежирин аазааш, чоруй барган.

Ынчалзажок оон өскелер, ылаңгыя яды араттар, Тывыкының ажыл-херээнге дузалажып, ону хүндүлөп, хой дөгөрип, изиг-ханныдыр болган. Шанчыдан, Сарыг-Холдан, Кара-Туругдан үндүрүг орнуга мал-маган, диңгештер алгаш, Хем-Белдинге менди-чаагай ээл келген. Тывыкы чазактың чарылга шеринге шак ынчалдыр хүлээлгезин күүседип келген. Шеригте орус чөвүлекчилер бар болган ужуң хелемечи база турган.

Тыва күрүне тывылган соон дарый араттарның политиктиг намын тургузары эрежок чугула апарган. Маңаа ВКП(б), оң Сибирь бюрозунун Төп комитеди улуг дузаны чедирген. 1921 чылдың августа Оюннар кожуундан Оюн Күрседи "Угудар яамыны" тургузуп, 1922 чылдың чазынында ТАР-ның бирги чыыгы Туранга болган. ТАР-ның удуртулганын мурнундагы Урянхайның дүжүмөттөрү соңгуткан. Ядыларны кириер дээрге бижик билбес. Чаа намың удуртулгасы боттарының хүлээлгезин билбес ужурунда ажыл шуут кылдынмаан. 1923 чылдың мартта ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели "артык чарылгалдар үндүрбөзү-биле" намын тараткан. Ол үениң негелдизи-биле намаг яды араттар кирер, оң ажылын олар удуртуп ужурулуг турган.

Дараазында айда Оюн Күрседи тыва намын катап тургузар дугайында айтырыгны көдүргөн. Ону Россияның бот-башкартынар күш-ажылчы колониязының РКП(б) райбюрозу деткип, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелинге тыва намын катап тургузар дугайында санал кириерге, дүжүмөттөр чөпшээрешкен.

Политиктиг нарын үеде ядыларның төлээзи Тывыкы тыва намын тургузар дээр демисежип турган Оюн Күрседиге ужуражып, тыва ноянар-биле оң кажышкынын кулаа-биле дыңнаан. Чамдык ноянар шаандагы Урянхайга нам турбаан-даа болза, удуртулга ажылдап турганын билер болгаштың оң чугулазын билип чадап азы нам оларга айыылдыг дээрзин билип, "артык чарылгалдар үндүргөн ажы чүл" дээр оң тургузарынга ажы-биле база бүдүү удурланып турганнар.

Тывыкы оваарып, таптыг дыңнап олурарга, Оюн Күрседи: "Нам-

ның херээ чок, ону тургузарынга артык чарылгалдар үнер-дир деп, ноянар чугаалап турар-дыр. Билдингир херек: олар эрги үени дедир эгидер дээр ол-дур. Ону кажанда-даа болдурбас бис. Нам чок артар болзувусса, чаш төл ада-ие чок калганы-биле дөмей. Олар биске мынча дидирлер: "Ада-иениң херээ чок, ада болгаш ие аартык, төрөөн ада биле иени азыраарыңа артык чарылгалдар үнер". А бис мынчаар харыылаар бис: "Ада биле ие бисти чырык чер кырынга чаяап каан, олар бисти яды-түреңгиден уштуп каар". Намны ада-ие-биле дөмейлээни Тывыкының угаан-медерелинге, сагыш-сеткилинге дыка-ла таарышкан. Нам деп чүве ядыларның эрге-ажыын камгалаар, оларны камгалап-кадагалаар чүве-дир деп ол билген. Оң байларга, дүжүмөттөргө хөөн чогу улам киткеп, езулуг-ла шынчы төре келген-дир деп билип олурган.

1923 чылдың июль 6-7-де Хем-Белдиниң Доңмас-Сугга болган ТАР-ның ийги чыыжыңга 568 төлээ киришкен. Оларның аразында Каа-Хемнин Коптудан, Бай-Сөөттен, Сои-Буренден, Белбейден, Дерзигден, Мергенден дыка хөй төлээлер келген. Төрөөн акызы Бежендей, таныштары – Чавырык, Кежеге, Саглыңмай сулгар-биле Тывыкы өөрүшкү-маңнайлыг ужуражып, сеткил хандыр хөөрөшкен.

Тыва күрүне бут кырынга быжыгып чадажып турда, оң удурланыкчылары оптуг-кажар арга-биле эвээш кежигүннүг үш-үдүрүм "Чудурук нам" деп бөлүк тургускан. Олар байларга удур демисежип, бөдүүн араттарның эрге-ажыын камгалаар бис деп каас-коя сөстөр-биле чагдынып алгаш, херек кырында коксулдуларның мал-маганын өлүрүп чип, арагалап, хөгөп турганнар. Ол дээрге чаа езу-чурумнуң, күрүнең аталдарын баксырадыр дээр семелде-дир. Чазактың чарылга шерин шак ындыг кижилерни база хай деп турган. Олар боо-моңгузун чүктеп, айттарын... (арын 29).

ТАР-ның I Улуг Хуралына (1923 чылдың сентябрь 20 - октябрь 10) чаа Сайыттар Чөвүлелин соңгаан. Оң даргазы Монгуш Буян-Бадырны, оралакчызы Данзын-оол, юстиция сайыды Соднам-Балчыр, даштыкы херектер сайыды Соян Оруйгу, саң-хөө сайыды Хертек Ананды, иштики херектер сайыды Данзырын болган.

Чаа тургустунган күрүнең ажылынга частырыглар, харын-даа алдагалдар ала-чайгаар тургулап келир. Шак ынчаар 1923 чылдың июль 6-7-де болуп эрткен ТАР-ның ийги чыыжыңга эрги урянхай эрге-дужаалдарны, чинзе, одага ылгавыр демдектерни күш чок болдурарының дугайында шиптир үндүргөш, ол-ла чыыш болган черге одаг салгаш, чүс хире дүжүмөттөрнүң ылгавыр демдектерлиг бөрттерин өрттедипкен. Шак мындыг далаш, бодамча чок чорук ноян, дүжүмөт чораан, ам чаа чазактың дээди, ортумак болгаш адаккы чагыргаларында ажылдавышаан кижилерниң чөптүг килеңин хайындырган.

Моол күрүнең чамдык төлээлери, улуг эргелиг ламалары Тываның тускайлаң чоруунга удурланып, Тываны Моолга кадарын чүткүдүп турган. Чамдык тыва ноянар чораан кижилер ол семелделерни бүдүү база ажы-биле деткип, янзы-бүрү "дидир-дидир" хоп-меге чугаалар тарадып турганнар. Чижээ, ашак чок уругларны Кызылче апаргаш, кызыл шериглерге "ажыгладыр",

Кызылда орустар ниити дазылгаларда чурттап, эр-херээжен ылгал чокка шупту кады хойгажып удуур деп, хоп тараан.

Оң-биле кады тываларның бурунгу езу-чаңчылдарыңга, ужу-чурумунга, аажы-чаңыңга удур "пролетар культуразының" талалакчыларының халаптыг салгыны хадып келген. Ол дээрге хостуг ынакшыл, ниити өг-бүлө, өнчү, күш-ажыл дугайында идеялар-дыр. "Аңгы демиселиниң хуралдары" деп чыыштарга чамдык эмин эрттир хувискаалчаан аныктар "кижилерниң арнын чазар" деп ужу-чөп чок айтырыг көдүрүп үндүргөн. Баштай херээженнерниң чаштарын, эрлерниң кежегелерин кезип октааш, өрттедипкен. Оң соонда келин, күдээ кижилерни хөйүнү мурнунга тургузуп, бег, кунчуунун, каты, кат-иезиниң аттарын ыткыр адаарын албадар. Дараазында кыс кижилерни эң-не баштай кымның-биле хойгашканын айтырып, таарындык бе азы кандыг болду деп байысаап турган. Пөрүк, шала муңгак кижилер шак ындыг аажылап шыдашпайн, ам-тынныңа-даа четтенип турганнар. Бо бүгү адактың сөөлүндө 1924 чылда Хемчиктиң ок-чөпсектиг үймээниңге чедирген.

Тывыкы Михайловтуң (Чолдак-Степанның) ажылдакчызы Вера-биле (Анна) дыка-ла тааржып, сагыш-сеткили чоокшулажы берген. "Араттың сөзүндө" "Вера" деп тускай эгедө мындыг одуруглар бар: "Вера-биле хаая ужуражып турган бис. Вера чедип келирге, бистиң чер бажыңымыс чырык апарган ышкаш болу бээр. Бир катап мен ош аржыылчыгажын билбээнде ушта соп алдым. Вера-биле бис... оолдар, кыстарның ырлаар, танчылаар оюнунга киржи бергенивисте бот-боттарымыстың холдарымыстан туттунчуп алгаш, канчаар халып-дүжүп, каттыржып турбадымыс дээр!.. Вераны бодай бээр-дир мен. Кайгамчык-ла кыстыр!"

Вера биле Тывыкы хостуг үезинде арга ишти кирип, кады халчып, сывыртажып ойнаар. "Четпес сен, четпес сен!" дээр, Вера кушталдырып ыңай боор. "Чедер мен, чедер мен!" деп, Тывыкы оон соондан ыдып-ла каар. Оон Тывыкы хадыыр-сарылар, чечектелген кодан-хаагын чый соп алгаш, Веразынга белекке бээр. Демгизи чечектери-биле арнын дуглааш, каттырымзаан карактары-биле Тывыкыке көөр. Оң соонда Вера ырлаар, оң уянгылыг үнү Каа-Хемнин арга-ыаштыг сыннарынга чаңгыланыр:

*Калбак арга аразындан
Аныяк хады кыпкан чоор бе?
Хамык чоннуң аразындан
Аныяк оол ынак чоор бе?*

Ийи аныяк кижиниң найыралы ханылап, сеткил-сагыжы тааржып, боттарыңга ынак апарганын эш-өөрү, дөргүл-төрели, оларның бараан болуп турганы Михайлов-даа эскерип каан. Тывыкы Хем-Белдинге чарылгачылап тургаштың Сарыг-Сепке чеде берген. Степан Михайлов ийи аныяк кижиниң күзелин езугаар оларны православ шажынның езузу-биле йөрээр-дир деп бодап алган. Анна (Вера) Лубошниковна христиан чүдүлгелиг болганда, Тывыкы база ол чүдүлгени хүлээп алыр ужурулуг. Ол сорулга-биле хемниң дожун бир метр калбак кылдыр ойгаш, бут тур ширтек салып каан. Езулалды Сарыг-Сеп хүрээзиниң ламазы Евсей Шарыпов кылган.

(Уланчылыг).

Монгуш БАЙЫР-ООЛ.

Дайынчы алдар

АНЫЯК САЛГАЛ-БИЛЕ ХАРЫЛЗААЛЫГ

Кызылдың 12 дугаар школазының ады "Интернационалчы дайынчылар школазы" дээрзин билер-ле кижилер билер.

Ук школада Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан дайынчылар музейиниң ажилдакчызы Оксана Сергеевна Чаш-оолдун биске дыңнатканы-биле алырга, өөреникчилер чүгле Афганистан дайынынга эвес, хамааты, Ада-чурттуң Улуг дайынының, көрей, чечен дайыннарының киржикчилери-биле харылзааны доктаамал тудуп, ук төөгүлүг болушкуннар дугайында материалдарны чыып турарлар болду.

Шынап-ла, ук музейде афган, чечен дайыннарынга киришкен аныяк дайынчыларның болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен эки турачы хоочун-

нарның чуруктары база бар. Ынчалза-даа эң хөй материалдар 1979 чылда эгелээш, 1989 чылда төнгөн афган дайынының дугайында болган. Ук школа музейиниң тургустунган төөгүзү мындыг. 1988 чылда Афганистанга дайын дооступ, совет шериглерни

чораан болган. Оларның 12-зи дириг ээл келбээн.

Бисти музейиниң экспонаттарының аразындан интернационалчы дайынчы Аяс Октябрьович Туң-оолдун кедип чораан шериг хөйлени дыка сонургатты. Ында дайынчының "Дайынчы ачы-хавыязы дээш" медаль болгаш өске-даа шаңналдарын кадап каан. Дайынчының

чуруунуң чанында авазының шүлүүн база салып каан. Черле ынчаш ол болгаш өске-даа материалдар каада-даа, кандыг-даа чуртка Ада-чурттуң мурнундан дайынчы хүлээлге күүседип чораан оолдарның алдар-ады кажан-даа читпес, уттундурбас, мөңгө деп чүвени чугаалап турду. Музейиниң ажилдакчызы

Бөлүк интернационалчы дайынчылар.

үндүрүп турар үеде бо 12 дугаар школаның тудуу дооступ, ажылгалга кирген. Ук төөгүлүг болушкунга турсаадып, чаа школаны аңаа ажылдап келген башкылар коллективи "Интернационалчы дайынчылар школазы" деп адап, аңаа Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан дайынчылар музейин ажиткан.

Музейниң тургустунганындан бээр 10 чыл ишинде школаның өөреникчилериниң чоруткан шинчилелдериниң түннелинде, Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин Тыва Республикадан 416 дайынчы күүседип

Оксана Сергеевнадан интернационалчы дайынчылардан кым музейге хөйү-биле кээп, өөреникчилер-биле ужуражылгаларга киржип турарын сонургадым. Кызыл хоорайда болгаш кожууннарда чурттап чоруур интернационалчы дайынчылар өөреникчилерниң чалалгазы-биле үргүлчү кээп турар.

Ынчангаш бо чүлдү доозуп тура, Кызылдың №12 школазының өөреникчилериниң бо буянныг ажылы кажан-даа соксавас, интернационалчы дайынчы акыларының дугайында материалдарын хөйү-биле чыырын күзээр-дир мен.

Борис ОНДАР.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛ
ДУҢ тырттырган чуруктары.

Школа музейиниң удурткучу башкы О.С.Чаш-оол дайынчының шериг хөйлениң көргүзүп тур.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда республикага 88 кем-херек үүлгедишкени бүрүткеттинген. Оларның 49-ун изини-биле тодараткан. Бо үе дургузунда 3 өлүрүшкүн, кадыкшылга аар хораны сагышты-биле чедирген 8 таварылга, 1 күштээшкүн, 6 дээрбечи чорук, 10 үптээшкүн, 35 оор чорук, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур шыгжаан 6 таварылга, ок-боону хоойлуга удур шыгжаан 6 таварылга болган. Спирт холумактыг бүдүмелди 122,5 литрни хавырган. Мооң мурнунда үүлгеттинген херектерден 5 исти ажиткан. 4 орук озалданган 1 кижиле амы-тынындан чарылган. Эзирик байдалга чораан 1205 кижини кудумчудан ыраткан, оларның 631-ин эзириктер сергедир черлерге чедирген.

Бай-Тайга. 29-түң хүнүнде Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл сумузунга эртенгиниң 6 шакта Кошкар-оол кудумчунда бажыңга ол-ла суур чурттуг, 1970 чылда төрүттүнгөн хамаатының хөрээнге боолаткан өлүг мөчүзү тывылган. Кем-херекти үүлгеткенге каразыттырып турар Кара-Хөл суурнуң чурттакчызы, Кызылдың ПУ-10-нүң сургуулу, 1988 чылда төрүттүнгөн назы четпээн кижини туткан. Оон документи-лери чок 5,6 калибрлиг ТОЗ-8 боону хавырган.

Чөөн-Хемчик. 27-нүң хүнүнде эртенгиниң 4 шак 15 минута турда, кожуунуң төп эмнелгезинче Чадаананың хөмүр-даш уурга-йында аалчылар бажынындан хөрээниң солагай талазынче чидиг шиштиг херексел-биле балыг-

латкан Кызыл хоорайның 1963 чылда төрүттүнгөн хамаатызын чедирген. Ол-ла хөмүр-даш уурга-йында чолаачылап ажылдап турар, Хайыракан суурнуң 1976 чылда төрүттүнгөн чурттакчызын туткаш, хол үжүүнге салган. Кады арага-лааш, маргышканының түннелинде, бирээзи өскезин бижектээн болуп турар.

Барыин-Хемчик. 28-нүң хүнүнде кожуунуң төп эмнелгезинче Дөң-Терезин суурда чурттап турар, 1972 чылда төрүттүнгөн, мооң мурнунда шиштирип чораан, дөңмээнге чидиг шиштиг херексел-биле балыглаткан хамаатыны чедирген. Балыгны алганының чылдагааннарын болгаш байдалдарын чажырып турар. Каразыттырып турар кижиле ол-ла суур чурттуг, 1976 чылда төрүттүнгөн, ажыл чок хамааты болган.

Кызыл кожуун. Каа-Хем суурнуң 1956 чылда төрүттүнгөн, таксистеп ажылдап турар хамаатызының кириген билдиришкени-биле алырга, 27-нүң хүнүнде дүнекиниң 1 шак 30 минута турда, Каа-Хем суурнуң Комаров кудумчунга билдинмес аныяк кижилер балды ажылдап тургаш, билдиришкенин эззинге мага-бот хоразын чедиргеш, ооң ВАЗ-2106 автомашиназын былаап алгаш, билдинмес талаже чорупкан болуп турар.

23-түң кежээинде Каа-Хем суурнуң Есенин-Курченко кудумчуларының белдинге билдинмес хөрээжен кижилер Каа-Хем суурнуң чурттакчызы хөрээжен хамаатының норка кежи бөргүн, моюн-ораарын, хол-хаптарын, кидис идратерин ажыы-биле хунаап аппаратан. 1973, 1975 чылда төрүттүнгөн, кайызы-даа ажылдавайн турар хамаатыларын туткан.

30-нүң дүнекинде Хандагайты суурнуң 1960 чылда төрүттүнгөн чурттакчызы эзирик байдалга тургаш, ВАЗ-2105 машиназын башкарып шыдавайн баргаш, чадаг чораан Солчур чурттуг, 1972 чылда төрүттүнгөн хөрээжен хамаатыны тавараан. Чадаг кижиле ол-ла черинге амы-тынындан чарылган. Чолаачыдан спирт холмактыг бүдүмел ишкен дугайында анализтерни алган.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

ТӨЛГЕЗИ ДУЖЕР

Шүлүк чогаалыга Степан Сарыг-оол аттыг шаңналды кым ап болгу дегин мооң мурнунда "Шын" солунга бижээн мен. Ам болза проза чогаалыга "Уйгу чок Улуг-Хемни" чогааткан Кызыл-Эник Кыргызович Кудажыны ындыг шаңналга төлептиг деп дидими-биле санал кирип келиримге, чүү дээр силер, кырган угааным чана бергени ол ийнен, шаңнал комиссиязынга санал кирирер үе эрткен, чогуур комиссия ук шаңналдарга төлептиг кижилерни республика Чазаанда кирипкен болду ышкажыл.

Допчулап чугаалаарга, Кызыл-Эник Кудажы — чогаалчы салымныг бооп төрүттүнгөн, кандыг-даа жанрның чогаалын уран дылдыг бижип шыдаар чогаалчы. Кайгамчык шүлүктөрүн, янзы-бүрү маадырларлыг шиилерин, "Ыржым булуң", "Тараа", "Ырак булуң" деп сөзү чечен, утказы ханы чогаалдарның автору.

Тыва чогаалчыларның аразында бир онзагай чаян-дөстүг кижилер деп бүүрээр мен. Шүлүктөзө шүлүктээр, тоолдаза тоолдаар, шиилезе шиилээр, даргалаза даргалаар, депутаттаза депутаттаар, редакторлаза редакторлаар, чорганчылаза чорганчылаар, черле ынчаш, туткан ажылын кылып шыдаар кижилер-дир. Кижиле амытанның чүрээш шонуптар чогаалдары ыяк бижири-дир.

"Шын" солунга "Чеден бешти харым дээр бе, чээрденни одум дээр бе" деп Кызыл-Эник Кыргызовичиниң сактыышкынын

номчааш, чоргааралым хайныгып келген. "Делегейде эң чараш чурт Швейцария безин Сингапурга четпес чорду. А бистиң ак-көк Тывавыс бо чурттарны ажар деп көргөн мен" деп, ол сагынган. Бо хензиг одуруглар дээрге, Тыва дугайында, тыва чоннуң бурунгу чуртунуң дугайында ыдыктыг алгыш-йөрээл-дир.

Чогаалчы болгаш үе

"Уйгу чок Улуг-Хем" — чоннуң романы. Степан Сарыг-оол аттыг шаңналды четтирер ааскежиниң чогаалы-дыр. Кызыл-Эник Кудажының эдзэнге С. Сарыг-оолдун шаңнал төлгези дужер үе бо удаада хоржок болганда, келир бир шагда келир боор.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН, тыва хамнарның назынында президентизи, Нью-Йоркта Эртемнер академиязының чигине кижигүну, төөгү эртемнериниң доктору.

"ХҮНГЕ ЙӨРЭЭЛ"

Февраль 8-те 17.00 шакта Улусчу чогаадылга бажыңыңга

Шагаа бүдүүзүндө Улусчу чогаадылга төвү Айсу МОНГУШТУҢ киржилгези-биле "ХҮНГЕ ЙӨРЭЭЛ" деп байырлыг концертче чалап тур.

Программа:

1. Национал аъш-чем делгелге садыг мөөрейи — 14.00 шакта.

2. Байырлыг концерт — 17.00 шакта.

Конкурстар: дүрген-чугаа, манчы чири, хендирбе сый шавары болгаш эң эки национал костюм дээш шаңналдар манап тур.

Харылзажыр телефоннары: 1-12-05, 3-34-46.

Өртээ 100 рубль.

ХАЙ-БАЧЫТТЫ ЧАЙЛАДЫР

Хүндүлүг чонувус, февраль 2-де 17.30 шакта Улусчу чогаадылга бажыңыңга, улуг залга чоннуң дилээ-биле Геше Лопсанг Тхуптен башкывыс чыл төнчүзүңүң хай-бачыдын чайладып, Чаа чылда амыдыралга, ажыл-агыйга чедишкениннерлиг болзун дээш назын узадыр "Ногаан Дарийги" судурун номчуур.

Айтырар телефону: 3-53-93.

Ламрим аттыг сарыг шажын организациязы.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Ай-Суу Севеновна НОРБУЖУКТУҢ адынга 2003 чылда Кызыл кожуунуң Кара-Хаак ортумак школазының тывысканы сериязы Б № 0546142 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистерге таварышкан дыка улуг аар-берге кажыыдалывыска моральдыг, материалдыг деткимчени көргүскен Кызылдың № 2 школазының директору Тамара Григорьевна ОНДАРГА, школаның коллективинге, "Мастер" садының дирекциязынга, Улуг Хуралдын депутады Өнер Хүлер-ооловичиге, Суд департаментизинге, Улуг-Хем, Кызыл кожууннарның суд коллективтеринге, ТР-ниң Иштики херектер яамызынга, Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунга, уругларның уран чүүл школазынга, республика эмнелгезиниң бүүрек эмнээр салбырынга, кудаларывыска, кожууннардан келген төрөлдеривиске черге чедир мөгейбишаан, четтиргенивисти илереттивис.

Чок болган Сулзага Чылбаковнаның оолдарының, кенниниң чоок төрээнеринден.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9276. Чагыг 10.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүктээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.